

ГОЛОКОСТУ

УКРАЇНСЬКОГО ЦЕНТРУ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ

**ОСВІТНІЙ СЕМІНАР-ШКОЛА
«ІСТОРІЯ ГОЛОКОСТУ В УКРАЇНІ: ВИВЧЕННЯ,
ВИКЛАДАННЯ, ПАМ'ЯТЬ»
Луцьк (липень 2019 р.)**

2–7 липня 2019 р. у м. Луцьку відбувся щорічний Освітній семінар-школа «Історія Голокосту в Україні: вивчення, викладання, пам'ять», організований Українським центром вивчення історії Голокосту та Меморіалом пам'яті жертв Голокосту й героїв опору «Яд Вашем» за фінансової підтримки Посольства Держави Ізраїль в Україні та Асоціації єврейських організацій і общин України (Ваад України). Учасниками цього річного семінару стали 24 учителі з 13 областей України. Пропонуємо вашій увазі відгуки учасників.

...Навчання у Літній освітній школі-семінарі перевершило всі мої очікування! Я сподівалася здобути нові знання, перейняти досвід колег із викладання історії Голокосту, познайомитися із колегами-одномудцями. Але зрештою я здобула значно більше: і знання, і досвід, і знайомство, але найголовніше – це усвідомлення того, що я не зможу вже надалі не досліджувати цю проблематику, вона зачепила за живе...

Перший день Літньої освітньої школи-семінару розпочався із відкриття та вступного слова організаторів, зокрема, директор УЦВІГ кандидат історичних наук Анатолій Подольський окреслив рамки і напрями роботи на цілий тиждень. Завдяки продуманим, динамічним і цікавим вправам від Віталія Боброва всі учасники семінару познайомилися за короткий час.

Анатолій Подольський у своєму виступі «Особливості Голокосту у загальноєвропейському контексті» нагадав усім присутнім, що єврейські громади 27 країн Європи зазнали переслідувань і вбивств із боку нацистської окупаційної влади в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.), унаслідок чого загинули 6 млн людей. Усі ми маємо визнати, що Голокост – це не єврейська історія, це частина історії Другої світової війни, це частина нашої історії, де євреї стали об'єктом знущань. Зауважу, що лекції Анатолія Подольського мала честь слухати не один раз, і кожного разу вони вирізнялися професіоналізмом, академізмом і своєрідним викладенням матеріалу.

Справжнім джерелом енциклопедичних знань з єврейської культури для мене стала Надія Уфимцева. На практичному занятті «Єврейська історія, культура і традиція на теренах України» ми обговорювали, чи існує різниця між Торою і Старим Заповітом, хто такі ашкенази, що таке галаха, мацева, на-

Учасники семінару-школи

скільки великим є Талмуд, дискутували про гендерну рівність у сакральних текстах, про різницю між їдишем та івритом тощо.

Перший робочий день завершився знайомством із неперевершеною Ноа Сігал, яка розповіла учасникам школи про концепцію викладання історії Голокосту в Міжнародній школі при «Яд Вашем». По-перше, ішлося про те, що саме змушує замислитися над доцільністю навчання історії Голокосту. Ноа Сігал наголосила на потребі чітко визначати термін «Голокост». Деякі вчителі дають надто загальне тлумачення, що охоплює усіх жертв нацистів. Учні мають знати, що для багатьох людей цей термін є проблемним. У біблійській термінології голокост означає ритуальну жертву всеспалення; в історичній – муки євреїв, і в цьому значенні немає елементу ритуальності. Є також інші терміни. Деякі з них, наприклад «остаточне розв'язання», належать до расистської термінології нацистів. Також вживають термін «Шоа» (у перекладі з івritу означає «катастрофа»), що не має релігійного підтексту.

По-друге, використання активних методів навчання має створювати безпечну атмосферу для обговорення. Важливо формувати відкритий простір для діалогу, щоб дати учням можливість усвідомлювати інформацію, ставити запитання, ділитися переживаннями щодо почутого, своїми думками та побоюваннями.

По-третє, у процесі навчання варто віддавати перевагу біографіям конкретних людей, ілюструючи статистичні дані, а також використовувати розповіді прямих свідків тих подій. Учні мають отримувати знання про нацистські злочини не через цифри та безіменні маси, а на прикладі реальних людей.

Другий день розпочався несподівано із сюрпризу від Надії Уфимцевої, яка провела майстер-клас із вивчення івritу. Було цікаво та пізнавально: вивчали назви частин тіла та проводи-

ли аналогії звучання з іншими мовами, зокрема з українською. Під час лекції «Українсько-єврейські взаємини у міжвоєнний період. Особливості співжиття під владою різних держав» Анатолій Подольський чітко окреслив особливості окупаційного режиму щодо євреїв у таких регіонах, як дистрикт Галичина, Райхскомісаріат «Україна», окупаційна зона «Трансністрія», військова окупаційна зона (так звана особлива військова зона), на теренах, включених до складу Румунії та Угорщини. Доповідач озвучив приблизну кількість замордованого єврейського населення у кожному окупованому регіоні.

Що таке пропаганда, для чого її використовували і нині використовують – про це розповів Михайло Тяглий у доповіді «Особливості окупаційної пропаганди на теренах України. Основні тези, джерела, ефективність». Найбільше вразив фрагмент пропагандистського антисемітського відеоролика, який використовували нацисти, щоб максимально налаштувати населення проти єврейської громади.

Михайло Тяглий, фахівець із ромської історії, запропонував до уваги учасників школи тему для обговорення: «Ідеологія і практика націонал-соціалізму щодо ромів та інших “небажаних” у нацистському “ідеальному суспільстві” груп». Говорили про євгеніку, її напрями, расову гігієну тощо. Щодо ромів нацистська расова політика мала особливості: чим більше були «зіпсовані» цигани, «змішані» з іншими расами, тим більшим ворогом були для Третього Райху. Лектор зробив акцент на трьох найбільших хвилях депортації ромського населення із Райху на східні території. Це депортація 2500 ромів із заходу Німеччини до Генерального губернаторства у травні 1940 р.; депортація близько 5 тисяч ромів восени 1941 р. до гетто у Лодзі; депортація ромів з усього Райху навесні 1943 р. до табору Аушвіц-Біркенау внаслідок так званого Аушвіцького наказу Гімmlера від 16 грудня 1942 р. Упродовж 1942 р. ромські громади на території окупованої України здебільшого були знищені. Така ситуація дає підстави кваліфікувати політику щодо ромської меншини під німецькою окупацією як геноцид, але залишає відкритим питання про причини майже одночасного в різних місцях застосування до неї найрадикальнішого способу «вирішення циганського питання».

Заняття Андрія Усача «Ставлення неєврейського населення до окупаційного режиму та його злочинів. Місцеві допоміжні служби та Голокост» пройшло на високому академічному і професійному рівні. Спікер навів цифри, у які й досі важко повірити. Мова йде про 30–40 тисяч місцевих мешканців, за приблизними підрахунками німецького дослідника Дітера

Поля, які взяли участь у здійсненні Голокосту. Натомість за даними бази «Яд Вашем» станом на 1 січня 2017 р. налічувалось 2573 Праведники народів світу з України. За словами Андрія Усача, жодна з цих цифр не є остаточною, і вони змінюватимуться під час подальших досліджень. З упевненістю можна лише стверджувати, що колаборація з нацистами, в тому числі у період Голокосту, як і порятунок євреїв, були крайніми поведінковими моделями. Найпоширенішим було байдуже ставлення до долі євреїв. Зрештою, в екстремальних умовах нацистської окупації більшість переймалась виживанням передусім власним і своїх близьких.

Не менш цікавим і пізнавальним був запропонований Віталієм Бобровим і Надією Уфимцевою практикum «Викладання історії Голокосту. Огляд викликів та пошук рішень». На початку заняття, під час обговорення проблем, із якими стикаються вчителі при викладанні цієї теми, учасники дійшли висновку, що існують так звані перепони: обмеження часу, як мотивувати та які саме теми пропонувати учням, де брати відповідну літературу та джерела, як подолати упередження. Здавалося б, питання є, а відповідей на них у багатьох присутніх на заході – немає. І тут на допомогу прийшов «мозковий штурм». Спікери запропонували учасникам семінару розділитися на п'ять груп, і команди по черзі намагалися озвучити свої пропозиції та бачення для вирішення того чи того питання. І така групова робота дала свій результат.

Наприкінці другого робочого дня організатори запропонували перегляд і обговорення фільму «Якщо ти залишишся жити... Історія Шмуеля (Шмуліка) Шило». Після перегляду в залі стояла цілковита тиша, і тільки спокійний, урівноважений голос Ноа Сігал повернув усіх до реальності. Фільм про трагічну долю маленького хлопчика Шмуеля, який народився у Луцьку в єврейській родині і якому вдалося залишитися живим, щоб усьому світу розповісти про ті страшні роки. Він на все життя запам'ятав, як у серпні 1942 р. під час Голокосту було знищено більше ніж 17 тисяч євреїв його рідного міста. У своїх споминах він розповідає, як йому вдалося втекти з місця страти, як упродовж декількох місяців його переховувала польська родина. Згадує, як пізніше зустрівся з рідним братом і опинився разом з ним у трудовому таборі, як у грудні 1942 р. після повстання у таборі йому знову вдалося вижити, а брату – ні... Вразило те, що людина, яка пережила смерть усіх знайомих, друзів, родичів (живою залишилася лише сестра, із якою він зустрівся після звільнення території у 1944 р.), не зламалася. Хлопець знайшов у собі силу потрапити до Ізраїлю (1946 р.), де згодом здобув театральну освіту, став відомим актором, грав у театрі й кіно.

Третій день розпочався із заняття Анатолія Подольського «Особливості Голокосту на теренах України», на якому було озвучено чимало пізнавальної інформації та фактів. Дослідник розповів учасникам освітньої школи про три етапи «еволюції» ставлення нацистів до євреїв з 1933 до 1945 р. На першому етапі використовували гасло «Ви не повинні жити серед нас, залишаючись євреями», на другому – «Ви не повинні жити серед нас», на третьому – «Ви не повинні жити!» Тотальне вбивство євреїв розпочалося з початком німецько-радянської війни. Якщо на осінь 1941 р. живими залишалися 80 % жертв Голокосту, то на осінь 1942 р. – лише 20 % (К. Браунінг). Коли чуєш такі цифри, розумієш справжній масштаб трагедії загальнолюдського значення, і бажаєш тільки одного: щоб ідеологія ксенофобії, антисемітизму ніколи не повторилася.

Як краще працювати із документами, як їх підбирати, чи варто щоденники використовувати на заняттях із учнями? Ці

Заняття проводить Михайло Тяглий

й багато інших питань запропонували на практикумі «Виживання євреїв на окупованих територіях. Що нам можуть розказати щоденники» Віталій Бобров і Ольга Лімонова. На власному досвіді учасники школи мали можливість опрацювати у групах документи та поділитися своїми міркуваннями. У підсумку, учасники вкотре підтвердили значущість роботи зі щоденниками та необхідність використання їх на уроках.

Досить інформативне, пізнавальне та динамічне заняття запропонувала Ноа Сігал – «Типові упередження при розгляді поведінки євреїв під час екстрими: існування у гетто, спротив та опір, масове вбивство, шляхи виживання». Перед тим як розпочалася робота в групах, Ноа Сігал чітко визначила та охарактеризувала структуру єврейського керівництва в гетто: юденрат; релігійні організації; молодіжні організації; політичні партії; підпілля; структури, які підтримували економічне життя в гетто; організації єврейської інтелігенції тощо. Обговорювали питання, для чого так важливо вивчати конкретні ситуації, дилеми керівників гетто та прийняті ними рішення. Для роботи в групах науковці запропонували тему «Дилема представників юденратів». Завдання полягало в тому, щоб прочитати тексти документів, знайти й порівняти, що між ними є спільного, визначити дилему, яке рішення було прийнято, і найважче завдання: запропонувати інші варіанти рішень, порівнюючи з тим, що сталося насправді (за документом).

Дуже корисне й необхідне заняття для учасників школи провела Надія Уфімцева: «Викладання емоційно травматичного матеріалу. Як запобігти травмуванню учнів та емоційному вигоранню викладача». Пані Надія наголосила, що історія Голокосту є складною, порушує болючі й дражливі питання. Вони можуть викликати несприйняття, загострювати упередження, ятрити особисті переживання. Найперше бажання, яке маємо за виникнення стресової ситуації, – якнайшвидше позбутись чинника, що викликає асоціації та стрес. Відповідно, і поведінка учнів може бути різною. Потрібно пам'ятати, що будь-яка реакція та модель поведінки є нормальними й завжди мають свої причини, але завжди має бути рефлексія і робота над ними.

Доповідачка навила приклади художніх фільмів, які можна переглядати із дітьми і при цьому не «вигорати» емоційно: «Життя прекрасне», «Старий і хлопчик», «Потяг життя» і багато інших. Надала низку корисних рекомендацій, зокрема: спільні вироблені та прийняті правила роботи, створення дружньої та спокійної атмосфери, у якій є можливість вільного обміну думками, без оцінок і суджень, після уроку – проведення спеціальних занять для виходу з теми, що дасть можливість дітям опрацювати власні почуття, думки, сформувати своє ставлення.

Для практичного заняття «Тема історії Голокосту у сучасному художньому короткометражному кіно» Ноа Сігал запропонувала учасникам школи переглянути чотири фільми: «Голуб», «Сара», «Порцеляновий єдиноріг» і «Швидка допомога». Завданням для кожної із чотирьох груп було переглянути короткометражний фільм, визначити, для якого віку їх можна рекомендувати, на яких уроках можна використовувати, запропонувати альтернативну назву. Під час обговорення дійшли висновків, що така форма роботи є прийнятною не лише на уроках історії, а й під час занять із англійської мови («Голуб»), на уроках мистецтва («Сара»), на виховних годинах («Порцеляновий єдиноріг», «Голуб», «Швидка допомога»). Таким чином вирішується одна із багатьох проблем при викладанні історії Голокосту, яка, насамперед, пов'язана із обмеженням часу викладача.

Завершився третій день навчання презентаціями проєктів учасників школи й обміном досвідом.

У четвертий день учасники школи разом із організаторами вирушили до місця пам'яті Голокосту в с. Острожець Рівненської області. До нас приєдналася дружина рабина іудейської ортодоксальної громади м. Луцька Ханна Матусовська, яка люб'язно погодилася бути нашим екскурсоводом. Разом із нею Оксана Кулішова (вчителька острожецької школи) та Оксана Сушук (кандидат історичних наук, доцент Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки) розповіли історію про те, що після Другої світової війни ніщо не нагадувало в Острожці про жертв Голокосту. Через місце, на якому відбувався масовий розстріл (800 осіб), було прокладено дорогу, тож, вірогідно, частину одного з масових поховань було знищено. Іншу ділянку використали для сільськогосподарських потреб; влітку тут випасали худобу, а взимку діти їздили на санчатах, не підозрюючи, що під цими пагорбами місце захоронення багатьох невинно убитих. Місце розстрілів поринуло у майже повне забуття. Лише у вересні 2013 р. розпочалися роботи з перетворення масових поховань і колишнього єврейського цвинтаря на меморіальне місце. Ділянку площею 3800 кв. м сьогодні оточено дерев'яною огорожею. На могилах замість квітів – традиційно чорно-сірий щербінь. Місце для сидіння біля пам'ятника дає можливість присісти й замислитися над життям і долею єврейської громади, про яку розповідає інформаційний стенд поруч.

Після Острожця ми вирушили до Луцька. У міжвоєнний період Луцьк був польським містом, який на 80 % складався із єврейського населення. Після анексії Східної Польщі у 1939 р. Луцьк зайняли радянські війська, а з початком німецько-радянської війни у червні 1941 р. окупувала німецька армія. Цьому передувала трагічна подія – 23 червня вояки НКВС на подвір'ї Луцької тюрми (Монастир бригадок XVII ст.) стратили понад 3 тисячі в'язнів. 1 вересня 1941 р. Луцьк став адміністративним центром Луцької округи, а 19 червня 1942 р. – столицею генеральної округи Волинь-Поділля. Під час війни у місті було утворено єврейське гетто, в якому перебували близько 17 тисяч євреїв. У 1942 р. всі вони були вбиті, їхні домівки розгромлені, синагоги пограбовані. Про це розповідали нам Оксана Сушук і Ханна Матусовська, які провели нас місцями пам'яті, зокрема територією, на якій було розташовано гетто. Пані Оксана розказала про нестерпні умови життя у гетто, про страждання невинних людей, зну-

Під час екскурсії. Меморіал жертвам Голокосту у м. Острожець Рівненської області

щання катів і повстання луцьких євреїв. Були на місці так званих розстрільних ям, куди протягом кількох місяців нацисти скидали тіла вбитих євреїв. У народі це місце називають «місто в одній могилі», тут покояться 25 658 євреїв Луцька та навколишніх населених пунктів.

Справжнім дивом архітектури національного значення, на мою думку, є кам'яна синагога XVII ст. Вразила велич цього храму! Через прибудову у вигляді величезної башти, яка мала оборонну функцію, синагогу називали «Малим замком». Будівля складалася з декількох частин: великої квадратної молитовної зали для чоловіків, квадратної п'ятирусної оборонної вежі та двох прибудов із півдня та заходу, де розмішувалися школа та молитовна зала для жінок. Хоча у 1981 р. будівлю капітально відремонтували, нині їй би не завадили нові реставраційні роботи. Ми були дуже здивовані, коли з іншого боку синагоги побачили впритул побудовану автомийку. Це неприпустимо! Як місцева влада могла надати дозвіл на подібне сусідство? Учасники школи запропонували підготувати колективне звернення до мера міста Луцька про збереження унікальної пам'ятки архітектури XVII ст. національного значення.

Після пішої екскурсії вулицями Луцька ми завітали до Волинської державної обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Олени Пчілки. Тут розпочалася презентація-практикум «Інтерактивний путівник для вчителя “Бабин Яр: пам'ять на тлі історії”». Модерували захід Віталій Бобров і Ольга Лімонова. Цінність цього інтерактивного путівника полягає в тому, що він є сучасним освітнім ресурсом, за допомогою якого вчитель може готуватися до занять або пропонувати свої методичні розробки через програму-конструктор.

Одним із приємних сюрпризів стала виставка робіт за участю автора Івана Кульнева «Радянський експеримент. Виставка до століття Жовтневої революції і вісімдесятиліття “Великого терору” в СРСР у колажах». Було цікаво спочатку попрацювати із колажами в групах, а потім порівняти власну інтерпретацію побаченого на колажі із авторською. Виставка дуже вразила масштабом дослідницької бази, кількістю опрацьованих автором джерел і матеріалів.

Завдяки Ноа Сігал учасники школи ввечері мали можливість ознайомитися із культурою і традицією святкування шабату. «Шабат, Шолом!» – сказала Ноа Сігал і запросила нас до зали. У кімнаті ми побачили невід'ємні атрибути шабату – стіл, покритий скатертиною, дві запалені свічки, халу – тра-

диційний хліб у формі коси, вино. Говорили про єврейську культуру, традиції, свята та ритуали. Відпочивали і трапезували! Так закінчився четвертий день навчання в освітній школі.

П'ятий день розпочався із майстер-класу з усної історії від Наталії Отрищенко. Про цілющу силу розповідання історій слушно сказав Габріель Розенталь: «Через нарацію минуле виявляється більш реальною та осяжною частиною розповіді про життя. Минуле не має бути закритим – у значенні “зачиненням”, – але має натомість бути придатним для розуміння як життя прожите, котре відділяє себе від життя теперішнього, але при цьому простягається в нього». Пані Наталя детально вагу приділила поняттям і категоріям. Визначилися, що свідки – ті, хто свідчив (перше покоління); спостерігачі – ті, хто бачив / міг бачити (перше покоління); «діти» свідків – ті, чиє знання передається у родині (друге, третє покоління); «діти» спостерігачів – ті, чиє знання передається у родині / хто «відриває» минуле через різні медіа постпам'яті (друге, третє покоління). Говорили про особливості під час інтерв'ю, про типи запитань, про принципи ведення розмови, які мають бути дії напередодні, під час та після інтерв'ю тощо. Учасники школи мали можливість закріпити матеріал, попрацювати з документами і визначитися, чи припускалися інтерв'юери помилок під час бесіди, чи всі правила були дотримані.

Емоційно травматичну тему озвучила Надія Уфимцева: «Жіночі історії Голокосту та геноциду». Тривалий час у наукових студіях Голокосту гендерні аспекти було недооцінено. Деякі вчені вважали, що диференціація жертв за гендером відволікатиме від факту, що нацисти знущалися над євреями різних статей і різного віку перш за все через їхню етнічність (Далія Офер, Ленор Вейцман). Однак для єврейських жінок Голокост створив досвід і пам'ять, які не завжди відповідають тим, які мали єврейські чоловіки. Тільки жінки стикалися із абортми, вагітністю, пологами, аменореями, інвазивними гінекологічними обстеженнями. Жінки частіше, аніж чоловіки, були безпосередніми очевидцями смерті своїх дітей. Навіть деякі форми приниження, як-от гоління голови, примусове роздягання, обшуки тіла, жінки переживали по-іншому, відповідно до поширених культурних стереотипів. Пані Надія провела порівняльний аналіз двох «досвідів» жінок – єврейок і німкеней. Щодо останніх на занятті активно обговорювали свободу вибору, яку мали німецькі жінки в гітлерівській Німеччині.

Практикум «Незручні теми на уроках історії України» провела на високому професійному рівні Ольга Лімонова. Однією із так званих незручних тем в історії України є Волинська трагедія – один із епізодів українсько-польського протистояння часів Другої світової війни, під час якого переважно постраждало цивільне українське та польське населення. Учасники школи активно долучилися до обговорення уривків із «Кресової книги справедливих...», із Резолюції польського сейму 2016 р. та реакції на неї з боку голови УІНП В. В'ятровича. Аналізували, чого у текстах більше: фактів чи суджень? Наскільки емоційною є лексика? Чи актуальною є ця тема для вивчення на уроках історії України? Чому? Порівнювали тексти у сучасних українських підручниках (Власов В. С., Кульчицький С. В. Історія України: підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. – Київ: Літера ЛТД, 2018. – 256 с.; Струкевич О. К. Історія України: підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. – Київ: Грамота, 2018. – 240 с.). Обговорили сучасне ставлення до проблеми, зокрема те, чому важли-

Презентація-практикум інтерактивного путівника

во публічно засудити воєнні злочини, вчинені проти українського та польського народів.

Продовжила тему Оксана Каліщук, доктор історичних наук, професор кафедри археології, давньої та середньовічної історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки у доповіді «Волинська трагедія в контексті масового насилля у період Другої світової війни». Пані Оксана озвучила причини конфлікту, які можна спробувати пояснити, але жодним чином не виправдати. Провела порівняльний аналіз польської та української історіографії, навела різні цифри загиблих із різних сторін конфлікту, відмінності у назві: для українців – це Волинська трагедія, для поляків – Волинська різанина. Зазначила, що важливим для розуміння природи конфлікту є та обставина, що воєни, на яких відбувалося криваве протистояння, у баченні і українців, і поляків були невід'ємною складовою їхньої візії майбутнього державотворення. І український, і польський провід не уявляли існування своїх національних держав без західних земель або без «східних кресів», відповідно.

Завершився день презентаціями проектів учасників освітньої школи та обміном досвіду.

Шостий день навчання розпочався з лекції «Порівняння злочинів нацизму та сталінізму. Злочин проти людяності та проти пам'яті» Андрія Козицького, кандидата історичних наук, доцента кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Львівського національного університету імені Івана Франка. На високому професійному, академічному рівні пан Андрій розповів про нацизм і сталінізм, порівнюючи ідеологію, вождизм, партійний апарат, державне адміністрування, терор, масову культуру, пропаганду, цензуру, расову/класову мораль. Шукали паралелі та відмінності між більшовизмом і нацизмом, антисемітизмом у Третьюму Райху та СРСР.

Логічним продовженням теми стала лекція «Євреї України після війни та політика радянського антисемітизму» Анатолія Подольського. Мова йшла про ще один трагічний і жахливий феномен долі євреїв України в минулому столітті: післявоєнний державний, сталінський антисемітизм у Радянському Союзі. Проте, як зазначив пан Анатолій, загалом післявоєнний антисемітизм не був рисою тільки радянських теренів. Найжахливіший приклад – це Польща, де в місті Кельц у 1947 р. відбувся погром проти євреїв, які пережили нацистську окупацію та поверталися до своїх помешкань із таборів смерті. Упродовж одного дня були вбиті десятки людей.

Пан Анатолій, як завжди, виклав матеріал високопрофесійно, змістовно, інформативно, й, що йому властиво, у доступній формі. Акцент зробив на апогеї антисемітської політики в СРСР 1948–1953 рр. Проте після смерті Сталіна, у радянській Україні, як і загалом у СРСР, антисемітизм нікуди не зник ні з владних установ, ні з суспільства, ні зі свідомості людей. У 1960–1980 рр., в добу Хрущова і Брежнева він перестав бути відкритим, офіційно засуджувався, проте існував в латентній (прихованій) формі. Як приклад Анатолій Подольський навів анекдот про Однокаменцева, який влучно охарактеризував ситуацію з антисемітизмом у той час.

Останній день навчання завершився підбиттям підсумків і дискусією про місця пам'яті про Голокост у сьогоденній Україні, про важкий спадок та актуальні тенденції; участь у ній узяли Андрій Козицький, Оксана Каліщук, Оксана Суцук і Анатолій Подольський.

Наприкінці відбулося урочисте вручення довгоочікуваних сертифікатів та методичної літератури, за що я дуже

вдячна організаторам! Навчання в освітньому семінарі-школі з історії Голокосту на теренах України пройшло на високому професійному рівні, я отримала інтелектуальне задоволення на місяці вперед. Ця школа – важливе джерело нових знань і практичних навичок, які кожен із учасників понесе в свої аудиторії, щоб продовжувати формувати критичне мислення у молоді. Для мене особисто це навчання стало поштовхом для того, щоб більше дізнатися, розібратися, дослідити регіональні особливості, пов'язані із історією Голокосту. Цей тиждень залишиться у моїй пам'яті надовго. Дякую організаторам за запрошення! Сподіваюсь на подальшу співпрацю.

*Олена Герасименко, кандидатка історичних наук,
доцентка Чернігівського національного
технологічного університету*

...Уперше я занурилась у цю тематику на семінарі «Голокост і масове насильство на теренах України в першій половині ХХ століття» у Львові в травні 2019 р. Після цього заходу в мене залишилось ще багато запитань, тому і зареєструвалась на літню школу-семінар на липень, тим більше, що колеги з усієї України збирались саме у нас, на Волині, в готельно-відпочинковому комплексі «Зелений гай» біля Луцька. До речі, саме таке розміщення, на мою думку, позитивно вплинуло на продуктивність нашої роботи. Ми могли повністю зосередитись на головному, ні на що не відволікаючись.

Сьогодні більшість людей упевнені, що в такі теми не варто заглиблюватись, адже це було дуже давно, розглядається вже в історичному контексті і, на перший погляд, не має жодного стосунку до сьогодення... Та й частина українців на тлі саме цієї трагедії виглядають не такими бездоганними і героїчними, як хотілося б...

Мене найбільше цікавив психологічний аспект Голокосту: що могло настільки змінити свідомість людей, що вони були здатні робити із собі подібними жахливі речі, які навіть неможливо уявити і збагнути, в які важко повірити... З іншого боку, як вивчати з учнями ці складні теми, щоб не травмувати ні дітей, ні себе психічно. А ще мене бентежила роль місцевих колаборантів-українців в акціях масового знищення євреїв, ромів, військовополонених, їхня співучасть (як активна, так і пасивна) в нацистських злочинах. Хотіла зрозуміти, чому вони це робили, чому одні ставали героями, а інші – негідниками.

Дослідженню цих і багатьох інших тем і було присвячено програму семінару-школи. Ми мали можливість глибоко зануритись в історію, культуру і традиції єврейського народу завдяки викладачці Міжнародної школи вивчення та викладання історії Голокосту при «Яд Вашем» Ноа Сігал і тренеру УЦВІГ Надії Уфімцевій; розглянути українсько-єврейські взаємини в міжвоєнний період, особливості Голокосту у світі та в Україні завдяки директору УЦВІГ Анатолію Подольському; проаналізувати особливості нацистської пропаганди на теренах України, нацистську політику щодо ромів і діяльність українських допоміжних служб на лекціях науковців Андрія Усача й Михайла Тяглого; порівняти злочини нацизму та сталінізму на заняттях викладача ЛНУ ім. І. Франка Андрія Козицького; розглянути болюче питання Волинської трагедії на лекції викладачки СНУ ім. Лесі Українки Оксани Каліщук; взяти участь у практичних заняттях

і майстер-класах під керівництвом Віталія Боброва, Ольги Лімонової, Наталі Отріщенко; відвідати екскурсії, проведені Оксаною Суцук і Наталею Гавриленко. Нікого не залишив байдужим історик із Німеччини, митець Іван Кульнєв. Виставка його робіт та проведене на її основі заняття запам'ятаються надовго. А ще були перегляди та обговорення фільмів, обмін досвідом роботи, цікаві рухавки тощо. Про організацію нашого побуту дбайливо потурбувалась адміністраторка семінару Неля Ющенко. Велика вдячність усім організаторам за те, що наше перебування на семінарі було надзвичайно цікавим і, з огляду на тему, зовсім не травматичним.

Одразу після семінару помітила, що мої колеги активно діляться враженнями в соцмережах, а в мене досі на це не вистачало часу. Чому? Бо кожна вільну хвилину рука тягнулася до науково-методичної літератури, яку ми отримали безкоштовно після закінчення семінару. Це і розробки уроків, і методичні рекомендації, і наукові праці, документи, а найголовніше – спогади очевидців, унікальні матеріали усної історії, у тому числі записані в нас, на Волині. Деякі речі з позиції сучасності просто неможливо зрозуміти... Але, дослідивши контекст тієї доби, принаймні можеш зробити для себе якісь висновки. Головний для мене висновок: ніхто не може передбачити, як діятиме людина, поставлена в нелюдські умови. Вона сама не може цього передбачити... Однак люди зі стійкими моральними цінностями і глибокою вірою у Бога навіть в умовах екстремі залишаються людьми. Інакше не було б Праведників народів світу, які з ризиком для власного життя рятували євреїв. Ще одним важливим для мене висновком стало усвідомлення того, що відповідальність завжди індивідуальна. Злочини чинили і чинять конкретні люди, до якого народу вони б не належали. Тому не варто навішувати ярликів ні в минулому, ні в сьогоденні... А ще я переконалась у силі ідеології та пропаганди. В одному з посібників наведено документ – свідчення молодшого лейтенанта айнзацгрупи, який розповідає про своє дитинство і найяскравішу подію шкільного життя – приїзд до школи лідера гітлерюгенду фон Шираха. Палка промова останнього в поєднанні з відповідними «спецефектами» масовки переконала тоді ще десятирічного хлопчика в тому, що диявол – це євреї! Далі він згадує: «Ця подія справила на мене великий вплив, і двічі, натискаючи на гашетку, я зміг подолати відразу, переконуючи себе, що я вбиваю диявола». Цей, можливо, досить непоганий хлопець із дитинства не мав критичного мислення, його свідомість була деформована нацистською пропагандою, яка вміло підмінила справжні людські цінності фальшивими, і це допомагало йому робити жажливі речі.

Сьогодні можливості впливу пропаганди на нашу свідомість є набагато більшими. Немає потреби виступати з полум'яними промовами, розвішувати плакати, карикатури тощо. І навіть друковані ЗМІ вже на задньому плані. На передовій ідеологічного фронту сьогодні набагато ефективніша зброя – телебачення та інтернет-ресурси, особливо соцмережі. І я вже не дивуюсь, що сумновідомий російський актор Пореченков стріляв із кулемета по захисниках Донецького аеропорту. Думаю, йому легко було «натискати на гашетку», переконуючи себе, що стріляє в «бандеровську хунту»...

*Лариса Лотоцька,
вчителька історії ЗОШ І–ІІІ ступенів,
с. Кульчин Турійського району
Волинської області*

...Лейтмотивом семінару можна вважати слова кандидата історичних наук, директора УЦВІГ Анатолія Подольського: «Кажучи про Голокост, ми не кажемо про єврейську історію, ми кажемо про нашу історію». Учасникам семінару-школи (а це були представники 13 областей України) запропонували дуже насичену, інтенсивну шестиденну програму. На мій погляд, правильним і вельми ефективним під час заходу було чергування змістовних лекційних занять, практикумів, цікавих дискусій, переглядів фільмів та їх обговорень. Один день було присвячено пізнавальній екскурсії містом Луцьком і місцем пам'яті Голокосту в селі Острожець.

Уже на першій лекції «Особливості історії Голокосту у загальноєвропейському контексті» Анатолій Подольський дав загальну інформацію про знищення євреїв на європейських теренах у 1939–1945 рр. А в доповіді «Особливості долі євреїв на окупованих українських теренах» – систематизовану інформацію про особливості окупаційного режиму та приблизну кількість замордованого єврейського населення згідно з адміністративно-територіальним поділом України в період нацистської окупації.

Гостя з Ізраїлю Ноа Сігал у лекції «Концепція викладання історії Голокосту в Міжнародній школі вивчення і викладання історії Голокосту при “Яд Вашем”» зупинилась на історичних та освітніх аспектах Меморіального комплексу «Яд Вашем» у Єрусалимі.

Маловідомими фактами з історії ромського народу (а саме: «феноменом переслідування та вбивства ромів у період панування Третього Райху») поділилась у своїй доповіді «Ідеологія і практика націонал-соціалізму щодо ромів та інших “небажаних” у нацистському “ідеальному суспільстві” груп» Михайло Тяглий. Пізнавальною була і його лекція «Особливості окупаційної пропаганди на теренах України. Основні тези, джерела, ефективність».

Болочу тему різних поведінкових моделей, які обирало місцеве неєврейське населення в окупованій Україні під час здійснення Голокосту («рятівники, винуватці та спостерігачі»), у своїй доповіді порушив Андрій Усач. Пан Андрій підкреслив, що «насправді цей поділ досить умовний» і тематика «місцевої колаборації» є нині досить дискусійною.

Незвичною для мене виявилась лекція Надії Уфимцевої «Жіночі історії Голокосту та геноциду», де лекторка виокремила «два “досвіди” жінок» – не тільки єврейок, а й німкенів.

Заняття проводить Ноа Сігал

Особливу увагу на семінарі було приділено ознайомленню з єврейською історією, культурою та традиціями (лекторки Ноа Сігал і Надія Уфімцева).

Пізнавальною була лекція Андрія Козицького «Порівняння злочинів нацизму та сталінізму. Злочини проти людяності та проти пам'яті», в якій лектор запропонував слухачам типологічне порівняння двох тоталітарних режимів.

Не менш важливим для розуміння загалом теми Голокосту є збирання (фіксування) усних повідомлень (свідчень) колишніх учасників або свідків подій (так звана усна історія), що дає змогу усвідомити всім, «що поряд із “великою історією” (політична історія), є історія соціальна, тобто життя “звичайних людей” на тлі великих історичних подій». На своєму майстер-класі Наталя Отрищенко розповіла про особливості роботи зі свідками різного походження та про роботу з другим і третім поколінням свідків; надала додаткові ресурси для тих, кого цікавить усна історія. А учасниця семінару Анастасія Момот поділилася власним досвідом дослідницької роботи (в рамках обміну досвідом викладання історії Голокосту в школі). Цікавим у цьому контексті був і практикум «Вживання євреїв на окупованих територіях. Що нам можуть розказати щоденники» (так звані джерела особового походження). Тренери Віталій Бобров і Ольга Лімонова наголосили на тому, що, незважаючи на те, що щоденники олюднують історію, є досить унікальними та винятково цінними історичними джерелами, вони надають суб'єктивну думку, оцінку описуваних явищ і подій, і це треба враховувати при роботі з ними. Учасникам семінару запропонували декілька фрагментів щоденників для опрацювання.

Хочу окремо сказати про емоційну складову на семінарі. Від'їжджаючи на семінар, мала певні побоювання, що тема Голокосту може завдати емоційну травму. Але Надія Уфімцева на лекції «Викладання емоційно травматичного матеріалу...» поділилася секретами виходу із емоційно травматичних ситуацій. Також усі лектори та ведучі семінару, зачіпаючи досить вразливі, трагічні теми, завжди «виводили» учасників семінару з важкого емоційного стану на позитив.

Крім цього, зазначу, що на семінарі-школі зібралась класна, креативна команда учасників, у якій було дуже комфортно працювати. Те саме можна сказати і про тренерський склад.

Давньогрецькому філософу Сократу приписують вислів «Я знаю тільки те, що нічого не знаю». Саме так почувалася і я, коли збиралась на луцький семінар: мої знання з теми Голокосту були досить поверховими, загальними. Але завдяки тому, що мені випала нагода взяти участь у цьому заході, я зрозуміла, з одного боку, багатогранність теми Голокосту, з іншого — неоднозначність деяких питань, пов'язаних із цією тематикою. Але головне, що я винесла з семінару-школи, — це нове розуміння історичної пам'яті в сучасній незалежній Україні (знайти компроміс із минулим заради майбутнього і необхідність формування історичної пам'яті на рівні ЦІННОСТІ). «Ми ж не беремо вину, а беремо на себе відповідальність за пам'ять про ті роки» (Анатолій Подольський).

*Алла Кацімон,
вчителька історії, м. Северодонецьк, Луганська область*

В історії кожної країни, і не лише в історії України, є багато тем, що нині називають травматичними. Для України та її найближчих сусідів це геноцид вірмен у роки Першої сві-

тової війни, Голодомор, Голокост, Волинська трагедія. Так, досить важко з учнями говорити на такі теми. Але, на мою думку, не слід заглиблюватися у питання «Хто винний?» (а можливо, взагалі його не варто торкатися?). Усі ці події вже в минулому, їхніми учасниками були люди, яких уже майже немає серед живих, їхні нащадки здебільшого навіть не обтяжують себе вивченням мотивів поведінки пращурів. Певна річ, аналізувати ці події потрібно, щоб зробити висновки і не повторювати їх у майбутньому, щоб не дати паросткам ворожнечі прорости у наших душах. Минуле необхідно пам'ятати, та ним не можна жити. Минуле потрібно залишити у минулому.

...Особисто я вже давно цікавлюсь історією Другої світової війни на українських землях, тому тема семінару мене зачепила. Зауважу, що, вирушаючи на захід, прагнув з'ясувати для себе деякі питання, зокрема, як змінилися погляди на історію Другої світової війни за останні 10–15 років. А також: чи можливо створити «правдиву» історію Другої світової війни?

Так, чим далі події 1939–1945 рр., тим стриманіше дослідники ставляться до подій того часу, тим менше героїзації. Війна — це загальнолюдське лихо, вона випробовує людину на людяність. Хто витримав цей іспит? Навіть на відстані у понад 70 років, напевно, важко відповісти на це запитання (якщо взагалі можливо знайти однозначну відповідь).

Під час семінару від багатьох лекторів лунала думка, що немає потреби минуле тягти у майбутнє — це тільки загострює міждержавні відносини. Пам'ятати потрібно, але не жити самою пам'яттю!

*Юрій Буланов, учитель історії,
сmt Зачепилівка Зачепилівського району Харківської області*

Голокост. Пам'ять поколінь

...Грунтовна підготовка лекцій, практичних занять, екскурсій і обговорень актуальних проблем спонукали учасників до конструктивної і плідної роботи протягом усього семінару та налаштували на бажання у майбутньому займатися проблематикою вивчення, викладання та збереження пам'яті про трагічні події минулого.

Кожен, хто працював із нами і для нас, залишив тільки приємні спогади і важливі знання і навички...

Приємною несподіванкою для мене стала можливість зануритися у культуру та релігію єврейського народу, за що особлива подяка Ноа Сігал, викладачці Міжнародної школи вивчення та викладання історії Голокосту при «Яд Вашем» із міста Єрусалима. Культура та віра — це те, що робить ближчим і зрозумілішим особливості народу, спонукає до емпатії та толерантності, сприяє полікультурності й віротерпимості між народами.

Зазначу, що після семінару-школи відвідала місце паломництва хасидів у місті Умані, а саме — могилу Цадика Нахмана. Відчула атмосферу іудейської синагоги під час шабату, поспілкувалася із гостями з Ізраїлю, що прибули з паломницькою метою. І єврейський народ став мені трохи ближчим і ріднішим. [...]

*Ельвіна Підгаєцька,
вчителька історії Южноукраїнської гімназії № 1,
Миколаївська область*

Українсько-єврейські взаємини: труднощі викладання, розуміння і пам'ятання спільної історії

...Програма семінару-школи була надзвичайно ґрунтовною і передбачала різні види роботи: чергування занять, практикумів, дискусій і презентацій давало змогу якісно сприймати важкі теми, опановувати нові методи та форми роботи, втілювати набуті знання на практиці.

Під час лекцій Анатолія Подольського ми мали змогу поглибити свої знання з історії Голокосту в загальноєвропейському та українському контекстах. Дізналися про єврейську історію, культуру, традиції і навіть трішки опанувати їдиш під час занять із Надією Уфимцевою та Ноа Сігал. На лекціях Михайла Тяглого довідалися про роль окупаційної пропаганди та ставлення націонал-соціалістів до інших «небажаних», зокрема ромів і синті. Заняття-практикум Андрія Усача було присвячено не/участі не-єврейського населення у здійсненні окупаційної політики.

Надзвичайно потужною була методологічна складова семінару, адже викладання емоційно травматичного матеріалу потребує виваженого підходу. Спільно з лекторами – Віталієм Бобровим, Ольгою Лімоновою, Надією Уфимцевою, Наталією Отріщенко – ми спробували знайти відповіді на «методологічні виклики», переконались у доцільності та необхідності використання наративної літератури, художнього короткометражного та документального кіно, усної історії під час викладання гострих тем.

Окремий день було присвячено комеморативним практикам. Ми розпочали з відвідання місця пам'яті Голокосту в селі Острожець (Рівненська область). Далі маршрут пролягав пам'ятками єврейської історії Луцька. У міській бібліотеці на нас чекала експозиція «Радянський експеримент. Виставка до століття Жовтневої революції і вісімдесятиліття “Великого терору” в СРСР у колажах», а також робота з мультимедійним інтерактивним проектом «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії». Завершився день святкуванням зустрічі шабату.

Учась у цьому семінарі справила на мене надзвичайне враження! Вона розширила мій науковий кругозір, змусила до переосмислення деяких понять, переконала в необхідності визнання помилок минулого та відповідальності за збереження нашої пам'яті. А ще семінар подарував мені знайомство з прекрасними колегами, лекторами та організаторами, а мій список «must read» наповнить новими сенсами майбутню відпустку!

Анастасія Момот, викладачка Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка

Робота в групах

Літня школа-семінар від УЦВІГ – це неймовірний досвід. Перш за все, це досвід історичної пам'яті, котру ми, вчителі, незалежно від предмета, який викладаємо, маємо передати поколінням своїх учнів. Сучасне і майбутнє світове суспільство не повинне допустити трагедій, подібних до Голокосту. На уроках іноземної мови та засіданнях Євроклубу торкаємося різних тем для обговорення, у тому числі тем толерантності та ксенофобії. Історія Голокосту – це приклад нетерпимості людей до людей, котра призвела до жахливого людодобивства, і саме цей приклад, на мою думку, може показати важливість толерантності в сучасному суспільстві.

Літня школа-семінар від УЦВІГ – це досвід інтелектуального спілкування із неперевершеними харизматичними професіоналами своєї справи. Подивитися на світ із трохи іншого кута зору, пережити емоційно знання, котрі отримуєш, поспілкуватися з активними та небайдужими колегами, які надихають і мотивують своїми вже зробленими проектами, пошуковою діяльністю та новими ідеями.

Це – подорож до місць, на які дивишся по-новому, усвідомлюючи трагічну історію не лише долі єврейського народу, а й українського. Начебто спрацьовує певна машина часу, коли ти стоїш біля місця пам'яті, бачиш мальовничий пейзаж і розумієш, що в ньому мало що змінилося... що це можливо саме те, що бачили тисячі людей у свої останні миті життя. Стає болісно і сумно... Світ повинен знати й пам'ятати події тих жахливих років. Відтепер я обов'язково відвідуватиму місце пам'яті про Трагедію під час пізнавальних екскурсій зі своїми учнями. Хоч би якою жахливою була історія – це частина історії нашого народу.

Цей семінар – можливість зазирнути у світ незвичайних традицій єврейського народу, почути біблійні легенди з вуст пані Ноа Сігал, котра сама є провідником у світі єврейської культури. Здатність пронести і зберегти через століття свою самобутність, свій менталітет, свою культуру, не розпорозивши все в культурах інших народів, просто вражає!

Лекції та заняття Анатолія Подольського, Андрія Усача, Михайла Тяглого, Оксани Калішук спонукали до роздумів та глибокого аналізу історичних подій. Матеріали та практичні заняття з методики викладання історії Голокосту в школах Віталія Боброва дають можливість вчителю знайти для себе потрібні методи викладання цієї теми, швидко провести тематичне занурення для учнів.

Надзвичайно вразило дослідження Наді Уфимцевої про жіночі долі під час Трагедії. Мало хто навіть міг замислитися

Робота в групах

над кількістю жінок, котрі також працювали на гітлерівську машину смерті, але факти є фактами. Та не уявити навіть, скільки жіночих доль було загублено й понівечено за тих страшних часів. Вражає стійкість духу тих, хто вижив, і довгий час навіть не наважувався розповідати про пережите. І це не лише про жінок.

Уроки усної історії сьогодні актуальні, як ніколи, адже свідків Трагедії залишається все менше і менше. Дякую Наталі Отрищенко за навчання методиці роботи зі свідками історичних подій, — це надзвичайно важливі знання у пошуковій діяльності учнів.

*Вікторія Мироненко,
вчителька історії, м. Полтава*

...Після навчання у мене залишилися позитивні враження від спілкування та плідної роботи із колегами та науковцями із різних куточків України, Німеччини та Ізраїлю. Варто зазначити, що організатори вдало продумали програму семінару: лекції, практикуми, методики роботи із джерелами, практичні поради щодо проведення тематичних заходів, відвідань меморіалів пам'яті.

Змістовний, навчально-методичний, пізнавальний семінар суттєво збагатив мої знання з цієї теми. Завдяки такій унікальній можливості мені вдалося переосмислити трагічні сторінки історії єврейської громади м. Луцька у роки Другої світової війни, поглибити знання з історії вивчення Голокосту в Україні, вдалося більше зрозуміти, яким непростим тернистим шляхом вимушені були пройти євреї, які вижили...

Неоціненною є роль Праведників народів світу — людей, які, ризикуючи власним життям, життям своїх рідних і близьких, допомагали, годували, переховували, рятували ні в чому не винних людей. Із глибоким сумом констатуємо факт масового вбивства єврейського населення у м. Луцьк... Сумно... Страшно... Боляче... Нестерпно боляче від усвідомлення кількості загиблих невинних людських душ, діток, жінок...

Події, що відбувалися на теренах нашої держави, — це наша спільна історія, яку ми маємо досліджувати, вивчати, пам'ятати. Звичайно, разом із можновладцями, політиками.

...Ми маємо цінувати той час, у якому живемо, й неодмінно пам'ятати про трагічні сторінки історії нашого рідного села, містечка, міста, держави... Ми та наші нащадки зобов'язані зберегти пам'ять про ці події, щоб більше ніколи такого не повторилося. Тому вивчаймо, досліджуймо, шануймо історію, якою б гіркою б вона не була.

Ми, як педагоги, маємо плекати зацікавленість до місць вшанування пам'яті жертв Голокосту. Тож виховуймо в учнів повагу до цінності людського життя, толерантне ставлення до інших етносів, націй.

Сподіваюся, що у майбутньому більше істориків зможуть відвідати такі тематичні семінари та збагатити свій професійний рівень викладання предмета.

*Ніна Василенко, вчителька історії, ЗОШ І–ІІІ ступенів,
с. Забороль Луцького району Волинської області*

...Це були важкі навчання, бо це був новий погляд на події Голокосту, Волинської трагедії і на відповідальність за ці події. Весь матеріал було підібрано таким чином, щоб кожен задумався над моментом дилеми (вибору) в житті людини, її родини. Мова йшла про Голокост як трагедію подій не тільки

євреїв, а й інших етносів під час війни, окупації. Мене турбувало існування колабораціонізму за різних історичних подій, як до цього ставитися. Саме під час різноманітних форм занять я змогла сформулювати своє ставлення до колабораціонізму та колективної відповідальності. Бо, на мій погляд, колабораціонізм — це і є вибір людини. Але, отримавши стільки інформації і матеріалів, неможливо їх не використати в роботі. Тому наша серпнева секція з історії, правознавства, громадянської освіти в Мереф'янській ОТГ буде присвячена проблематиці викладання теми Голокосту на уроках суспільно-політичних дисциплін та у позаурочній роботі. Буде презентовано мультимедійний інтерактивний проект «Бабин Яр: на тлі історії». Заплановано міський семінар із цієї теми, організовано екскурсію до Дробицького яру для вчителів і учнів.

*Олена Терещенко,
вчителька історії, м. Мерефа, Харківська область*

Цього літа мені пощастило бути учасницею всеукраїнського освітнього семінару-школи... Незважаючи на те, що упродовж семінару-школи обговорювали емоційно травматичні питання, завдяки професійній роботі лекторського складу тиждень промайнув непомітно. Кожен день був інформативним, змістовним, цікавим. Лекції досить вдало поєднувалися із практичними заняттями. Матеріали, які нам надавали організатори, можна використовувати як під час виховних заходів, так і на уроках історії, курсу «Громадянська освіта», правознавства: практикуми «Вживання євреїв на окупованих територіях. Що нам можуть розказати щоденники» (Віталій Бобров, Ольга Лімонова), «Тема історії Голокосту у сучасному художньому короткометражному кіно» (Ноя Сігал).

Як для вчительки, яка з дітьми пише роботи у МАН, бере участь у різноманітних конкурсах, був дуже цікавим і корисним майстер-клас з усної історії «Особливості роботи зі свідками різного походження, робота з другим і третім поколінням свідків» Наталі Отрищенко.

Для методичних об'єднань класних керівників можна порекомендувати інтерактивний путівник для вчителя «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії», а також роботу з відеофільмами. Теми, які можна внести до річного плану міського методичного об'єднання вчителів історії та правознавства: «Викладання історії Голокосту. Огляд викликів та пошук рішень» (Віталій Бобров, Надія Уфимцева), «Викладання емоційно травматичного матеріалу. Як запобігти травмуванню учнів та емоційному вигоранню викладачів» (Надія Уфимцева), «Місце пам'яті про голокост в сьогоднішній Україні» та ін.

*Ганна Стасюлевич,
вчителька історії, м. Северодонецьк, Луганська область*

...Викладання історії Голокосту потребує дотримання певного алгоритму, який передбачає усвідомлення історії Голокосту як складової національної та всесвітньої історії; коректність формулювання дефініцій Голокосту, пояснення причин і передумов цієї події; висвітлення нацистської ідеології та її антисемітського характеру; підбирання основних фактів реалізації «вирішення єврейського питання», що розкривають означену проблему, та точність у їх викладенні; особистісне викладання навчального матеріалу завдяки демонстра-

Під час тренінгу

ції досвіду конкретних людей, використання документів, свідчень, що пробуджують співчуття до жертв нацистів і повагу до героїв опору; врахування особливостей державної політики пам'яті щодо учасників Голокосту, зокрема подвигів рятувальників євреїв – Праведників народів світу; формування у учнів власних висновків та їхньої пам'яті про подію.

Запропонований організаторами формат роботи базувався на принципі, що прописаний у популярних книжках із психології та педагогіки й лунає чи не щодня з екранів телевізорів, – «Ріст починається тоді, коли людина виходить із зони свого комфорту». Формат школи дав змогу вийти із зони комфорту й відчувати історичну епоху та доторкнутися до особистісного досвіду людей, які переживали ці насправді важкі виклики Другої світової війни. Організатори подбали про збалансованість викладу матеріалу. Курс літньої школи тривав шість днів, кожен з яких був присвячений певній проблемі, свій погляд на яку презентували лектори, а потім проводили тренінги. Перед лекторами стояло непросте завдання розкрити свою тему для широкої аудиторії, що складалася з істориків, політологів, музейних працівників і культурологів.

Перший день був присвячений базовим питанням особливостей історії Голокосту у загальноєвропейському та українському дискурсі, єврейській історії на теренах України. Свої доповіді презентували А. Подольський, Н. Уфімцева, Н. Сігал, В. Бобров, які зуміли спрямувати роботу школи у правильне русло – пошуку ефективної стратегії передання досвіду складної сторінки історії несформованим особистостям. Наступного дня лектори зробили історичний екскурс у

минуле українсько-єврейських взаємин, де, безумовно, вдалим стало заняття про ідеологію та практику націонал-соціалізму щодо ромів. Родзинкою дня став перегляд із подальшим обговоренням фільму «Якщо ти залишишся жити... Історія Шмуеля Шило». Надалі школа поступово трансформувалася у майданчик для майстер-класів та обміну досвідом під час роботи над фільмами та історичними джерелами. Надзвичайно ефективною була екскурсія місцями пам'яті, яка дала змогу відчувати атмосферу таких місць пам'яті та по-іншому на них глянути після літньої школи-семінару.

Організатори школи знайшли та втілили формулу успішного заходу: актуальна тема, фаховий рівень викладу та педагогі, що прагнуть до самовдосконалення, зібрані разом на тиждень у тихому і віддаленому місці, дають чудовий результат – нові знання, контакти і натхнення працювати далі, але вже разом.

Ірина Суховерська, керівниця секції історії Малої академії наук ЦТДЮ м. Стрий, методистка відділу освіти виконавчого комітету Стрийської міської ради Львівської області

...Як викладати болючі сторінки історії, емоційно травматичний матеріал? Як протидіяти антисемітизму й ворожнечі? Які є особливості викладання історії Голокосту? На ці та багато інших запитань я знайшла для себе відповіді після участі у літній школі.

Особливо цікаво було поглибити свої знання про єврейську культуру й традиції, свята та ритуали. Мене як молоду жінку, доньку, сестру і просто людину не залишила байдужою і тема жіночих історій Голокосту та геноциду.

Під час участі у семінарі подумки я перегортала сторінки історії України, своєї родини, дідусів, бабусь і історію власного життя. Адже, як зауважив Мігель де Сервантес, «історія – скарбниця наших діянь, свідок минулого, приклад і повчання для сьогодення, застереження для майбутнього».

Навчання проходило в активній формі: тренінги, практики, робочі групи, дискусії, фізкультхвилинки, екскурсії об'єктами історико-культурної спадщини, обмін досвідом...

Організатори літньої школи не тільки забезпечили нас усіма необхідними навчально-методичними матеріалами, а й створили атмосферу співпраці, толерантності, комфорту і позитивного настрою для кожного учасника.

Наталія Ткачова, вчителька історії м. Славути, Хмельницька область

МІЖНАРОДНІ ОСВІТНІ ПРОЕКТИ

ПРОЕКТ EDU-NET: EAST. НОВІ ЛІДЕРИ ЧЕРЕЗ НЕФОРМАЛЬНУ ОСВІТУ

У липні й серпні 2019 р. у Варшаві та Києві відбувалися робочі зустрічі у рамках проекту «EDU-NET: EAST. Нові лідери через неформальну освіту», який є новою ініціативою Асоціації єврейського історичного інституту та проходив за підтримки польсько-американського Фонду Свободи у рамках програми RITA. Також проект реалізовувався у співпраці з музеєм «Полін» та Українським центром вивчення історії Голокосту.

Учасниками проекту були дев'ятеро істориків та істориків з України та Польщі, які досліджували політику пам'яті двох країн, особливо щодо такої складної та багатовимірної історичної події, як Голокост. Українську сторону представля-

ли куратори та випускники освітніх проектів Українського центру вивчення історії Голокосту, а польську – співробітники Музею історії польських євреїв «Полін». Воркшопи проекту були розділені на дві частини – «варшавську» та «київську».

«Варшавська» частина

Перша частина проекту проходила у столиці Польщі з 22 до 24 липня. Саме тут відбулося знайомство учасників та розпочалась робота з вивчення та аналізу комеморативних практик двох міст. Загалом за ці дні вдалось відвідати значну кількість місць пам'яті. Про окремі варто розповісти докладніше.

У перший робочий день воркшопу учасники працювали в експозиційному просторі музею «Полін» і на прилеглих до нього територіях. Цьому передувало детальне ознайомлення дослідників з історією Муранова – району Варшави, у якому розташований музей, а під час Голокосту існувало єврейське гетто. Особливим виявилось саме ознайомлення з територією навколо музею. Учасники працювали у польсько-українських парах, кожна з яких мала власну тему й план. Різноманіття форм меморіалізації представлених у прилеглих до музею локаціях вражає: від масштабних монументів середини ХХ ст. до сучасних муралів на стінах будинків. Хоча район Муранова у Варшаві тісно пов'язаний саме з існуванням і ліквідацією гетто, проте у локаціях поблизу будівлі музею можна знайти монументи, пам'ятні знаки й меморіальні таблички не лише тим, хто загинув у гетто чи був із нього депортований до таборів смерті, а й, наприклад, рятівникам євреїв. Саме тема комеморації глобальних історичних подій та її доцільність у місцях, які мають особливий локальний вимір цих подій, і стала однією з проблемних віх дискусії, що відбувалася уже наступного дня.

Також учасники воркшопу мали унікальну можливість ознайомитись із ще однією формою комеморації, адже 22 липня у Варшаві відбувся марш пам'яті, присвячений 77-й річниці початку нацистських депортацій євреїв Варшавського гетто до табору смерті у Трєблінці. Цікаво й те, що перед початком маршу волонтери роздавали учасникам сірі стрічки, на кожній з яких було написано ім'я одного з трьохсот тисяч євреїв Варшави, що загинули в роки Голокосту.

У контексті основної теми проекту особливої уваги також заслуговує візит учасників до Музею скульптур у Варшаві, де саме проходила виставка «Історії монументів», в основу якої лягли біографії пам'ятників Центральної та Східної Європи. Ці монументи належать до особливого для цього регіону періоду – середини і другої половини ХХ ст. Виставка яскраво продемонструвала еволюцію комеморативних практик у регіоні, який зазнав панування двох жадливих тоталітарних режимів – гітлерівського та сталінського.

Під час екскурсії

Потрібно згадати також презентований учасникам проект, який має на меті покращити практику комеморації певних подій в урбаністичному просторі. Варшавські колеги запропонували систему, яка дає змогу визначити найбільш відповідне місце для встановлення того чи того монумента або пам'ятної таблички. Суть проекту полягає в опитуванні жителів (переважно соціально активних) певного міського району чи вулиці. Під час опитування респонденти вказують, які локації, на їхній погляд, є найбільш чи найменш помітними, відповідними чи не надто для того чи того способу комеморації певної події. Це допомагає створити своєрідний рейтинг локацій і підібрати найефективніше місце для встановлення пам'ятника або меморіальної дошки.

Окремо варто зауважити, що після кожного візиту до музею або місця пам'яті відбувалося колективне обговорення побаченого й відчутого. Це неабияк сприяло підвищенню ефективності воркшопу, робило розгляд тієї чи тієї проблеми багатомірним і глибоким. Загалом «варшавська» частина проекту пройшла під знаком знайомства учасників, дала можливість для ефективної роботи в парах чи невеликих групах та заклала міцну основу до проведення другої частини, що відбулась у Києві.

«Київська» частина

Друга, «київська», частина проекту проходила 11–13 серпня. Кількатижневий інтервал між сесіями воркшопу дав змогу переосмислити набутий досвід і спланувати роботу над аналізом комеморативних практик з урахуванням попередніх напрацювань.

У перший робочий день воркшопу учасники мали можливість ознайомитись із Меморіальним комплексом Національного музею історії України у Другій світовій війні. Серед іншого, вони почули розповідь музейних фахівців про виставковий проект «Український Схід», присвячений російсько-українській війні, та навіть змогли поставити декілька запитань героям виставки, учасникам бойових дій. Обговорення побаченого відбувалося в одному із залів музею, присвячених уже темі Другої світової війни. Цей візит дав змогу ознайомитись із досвідом музейників, які займаються презентацією та вшануванням подій чи явищ, які тривають. Тобто учасники воркшопу побачили один із варіантів репрезентації так званих неісторичних тем у музейному просторі. Цікавим було й ознайомлення з територією Меморі-

Учасники проекту

ального комплексу, що був відкритий ще у 1981 р. та увібрав у себе всі ознаки радянського монументального мистецтва, а нині перетворюється ще й на місце пам'яті полеглих на Сході України.

Наступного дня учасники воркшопу відвідали Національний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили». Розповідь про місце та обговорення побаченого відбувались безпосередньо на території, де радянські спецслужби масово вбивали людей. Биківня є яскравим прикладом того, який довгий шлях іноді проходять такі місця до моменту меморіалізації. Учасники воркшопу на власному досвіді переосвідчилися, що у випадку Биківні цей шлях далекий від завершення, але навіть на цьому етапі він є цікавим прикладом комеморативної еволюції місць злочинів радянської системи на пострадянському просторі. З огляду на те, що учасниками воркшопу були представники двох країн, надзвичайно цікавим було порівняння української та польської частини історико-меморіального комплексу та зіставлення двох прикладів увічнення пам'яті жертв із боку двох сусідніх держав. Разом із тим, учасники висловили свої думки щодо того, як місцевість, розташована на околиці Києва, може стати доступнішою, роздумували над тим, чи може порівняно довгий шлях до місця стати ще одним способом залучення відвідувачів до активних форм комеморації жертв сталінських репресій.

В останній робочий день воркшопу група учасників відвідала Бабин Яр. Під час візиту відбулось ознайомлення із сучасним виглядом місцевості, наявними монументами та загальною атмосферою місцевості. Проте чи не найжвавіше обговорення викликали різні бачення щодо майбутнього цього місця. Учасники семінару неодноразово підкреслювали, наскільки обережно та зважено слід підходити до будь-якої форми увічнення жертв нацистського терору на території Бабиного Яру. Дослідники озвучили низку пропозицій щодо ефективнішого ознайомлення жителів прилеглих районів і відвідувачів Бабиного Яру із подіями, які там відбулися, та їхнім реальним масштабом. Саме під знаком обговорення сучасного стану меморіалізації та комеморації жертв Бабиного Яру і відбулося фінальне обговорення «київської» частини воркшопу, під час якої учасники мали можливість поспілкуватись із директором Українського центру вивчення історії Голокосту Анатолієм Подольським і директором Національного меморіального комплексу Героїв Небесної Сотні – Музею Революції Гідності Ігорем Пошивайлом.

Підсумки

Воркшопи, розділені за часом та місцем проведення на дві частини, – це цікаве й ефективне рішення. І польська, і українська сторона змогли відчувати себе господарями й гостями, але найголовніше – це дало змогу порівняти політику пам'яті двох держав. Також за результатами проекту учасникам вдалося скласти список ефективних комеморативних практик для декількох десятків місць і об'єктів пам'яті в Україні та Польщі. Формат воркшопів дав змогу не лише ознайомитись із багатьма видами меморіалізації та способами стимуляції колективної пам'яті, а й переглянути наявні до того погляди на ті чи ті комеморативні практики. Це вдалося зробити завдяки вдало складеному плану воркшопів, коректному чергуванню. Ефективно себе зарекомендували такі техніки, як ознайомлення з місцями пам'яті, працюючи в українсько-польських парах, і колективні рефлексії за результатами отриманого досвіду та вражень. Загалом проект дав надзвичайно багато інформації до роздумів, відповідей на запитання та інструментів для їх аналізу, але найголовніше – стимул та енергію для продовження роботи у цьому напрямі.

Тарас Городняк, провідний екскурсовод Національного музею історії України у Другій світовій війні, м. Київ

На велике щастя, я знала свою прабабцю Надю. Пам'ятаю її маленькою згорбленою ніжною жінкою, яка дуже любила своїх правнуків. Чоловік баби Наді, мій прадід Микола, мобілізований у Червону армію у січні 1944-го з маленького села в Житомирській області шкільний вчитель, вірогідно, помер від поранень навесні того самого року десь на підступах до Варшави. У серпні 1944 р. у Варшаві розпочалося повстання проти адміністрації Третього Райху і тривало майже два місяці. Повстання мало жахливі наслідки для цивільного населення польської столиці. За деякими підрахунками, близько 200 тисяч людей загинули або були спеціально вбиті під час боїв і акцій покарання з боку німців. Увесь цей час Червона армія не заходила у Варшаву, очікуючи на розв'язання ситуації.

Ще через п'ять років прадід Микола був перепохований на радянському кладовищі на іншому березі Вісли, якої він так ніколи і не перетнув. Монументальна композиція і стела на цьому кладовищі прославляють подвиг 21 648 солдатів і офі-

Національний музей історії України у Другій світовій війні

Військове кладовище радянських солдатів, м. Варшава

церів радянської армії, похованих тут переважно безіменно, під час визволення Варшави.

Громадянський обов'язок ушанувати пам'ять «радянських визволителів» у важливі дати в часи комунізму і дискусія всередині польського суспільства протягом останнього десятиліття зробили радянське кладовище одним із найпустельніших громадських місць Варшави у 2019 р. Коли польські колеги на спільному семінарі діляться своїми сімейними історіями про вчинки «російських солдатів» (цей вислів часто маркує у розмовах і виступах усіх червоноармійців) на території Польщі під час Другої світової війни, на мить я відчуваю полегшення від того, що можна сховатися за цим формулюванням. Адже мій прадід не був «російським солдатом», він був «солдатом радянської армії, мобілізованим із території Радянської України» і українцем. Зі слів моєї бабусі, його дочки, я знаю, що він намагався уникнути призову. Але врешті

дід Микола потрапив до Червоної армії і через багато десятиліть після смерті — до множини людей, до яких певна достатньо значна частина суспільства сусідньої країни відчуває огиду й ненависть.

Найпевніше, я ніколи не дізнаюся, якими були обставини його служби. Можу тільки приблизно розкласти його життєвий шлях на географічній карті Європи і сподіватися, що він не був дотичний до військових злочинів, про які так боляче слухати й говорити. Я знаю тільки, що йому було 21 і моя прабабця його дуже любила усе своє життя. І я знаю, що можу їй довіритися. Любов не обривається зі смертю. Це, мабуть, головне, чого я від неї навчилася. Тому пустельне радянське кладовище, не просто вціліле, а й добре доглянуте, — це моє улюблене місце у Варшаві.

*Світлана Осипчук,
історикня, учасниця проекту, м. Київ*

ПРОЕКТ «ЗАХИСТИМО ПАМ'ЯТЬ»

ВІДКРИТТЯ МЕМОРІАЛІВ НА МІСЦЯХ ТРАГЕДІЇ ГОЛОКОСТУ

(Житомирська і Вінницька області, 16–19 вересня 2019 р.)

Осінь — час підбиття підсумків. Вісім років триває в Україні міжнародний проект «Захистимо пам'ять». Чимало людей в Україні та Німеччині доклали зусиль, щоб черговий етап проекту завершився успішно. Дослідники опрацювали багато документів і свідчень. Архітектори й будівельники споруджували пам'ятники на місцях масових поховань євреїв і ромів. Вчителі й учні, учасники освітньої частини проекту, створювали брошури, буклети, карти, пересувні стенди, які мали на меті інформувати місцеві громади про жахливі події Голокосту на Житомирщині та Вінниччині. Проект «Захистимо пам'ять» у співпраці з Українським центром вивчення історії Голокосту спрямований на перетворення масових поховань євреїв і ромів в Україні на гідні місця пам'яті та інформації. Фінансується проект Міністерством закордонних справ Німеччини та здійснюється за активної участі міжнародних та українських партнерів, зокрема Комітету у справах збереження єврейських цвинтарів у Європі, Конгресу європейських рабинів, Центру археології Стаффордширського університету та Яхад-Ін Унум.

У червні цього року відбулось відкриття перших шести місць пам'яті у рамках проекту, загалом у вересні запланували відкрити ще дев'ять таких меморіалів — у с. Хажин Бердичівського району та с. Бараші Ємільченського району Житомирської області; с. Плисків Погребищенського району (два місця), с. Вахнівка Липовецького району (два місця), с. Чуків Немирівського району, с. Самгородок Козятинського району, м. Липовець Вінницької області.

17–19 серпня 2019 р. вчителі, учасники освітньої частини проекту, зібралися в Києві на навчально-методичний семінар. Це була важлива робоча зустріч. Учасники мали можливість підготувати сценарії, поділитися досвідом і обговорити усі ключові моменти з метою підготуватися до майбутніх церемоній відкриття меморіалів.

Важливою частиною семінару були соціально-психологічні лекції та практикуми, проведені доктором Мариною Чернівські з Берліна: «Особистісно- та діяльнісно-орієнтована рефлексія в рамках проекту «Захистимо пам'ять»». Робота

була сфокусована на топографії діяльності, різноперспективних поглядах на власні результати роботи, пам'яті та ідентичності, міжгенераційному спадку, аналізі та візуалізації потреб розвитку.

Серпень і початок вересня були наповнені фінальними приготуваннями до хвилюючих подій відкриття меморіалів. Усі заходи вшанування пам'яті жертв Голокосту на Житомирщині та Вінниччині було заплановано на 15–19 вересня 2019 р.

Відкриттям усіх меморіалів опікувався німецький Фонд «Меморіал убитим євреям Європи». Розпочалися заходи меморіального тижня 16 вересня відкриттям стаціонарної виставки просто неба в м. Бердичеві на місці, де в роки Другої світової війни було єврейське гетто і звідки людей гнали на смерть. У період окупації Бердичева — з липня 1941-го до січня 1944 р. — нацисти стратили майже 30 тисяч євреїв. До експозиції виставки входять п'ять тримовних меморіальних стендів (українською, англійською та івритом). Серед них:

Семінар учителів у Києві 17–19 серпня 2019 р.

Стационарна виставка в м. Бердичів

Виступ Файни Вінокурової на церемонії у с. Самгородок

Меморіальний мітинг у с. Хажин

Меморіальні заходи на могилі жертв Чуківського табору

Церемонія біля с. Бараші

Церемонії на меморіалі у м. Липовець

Відкриття меморіалу у с. Вахнівка

«Єврейський Бердичів», «Голокост», «Сімейні історії» родин Бурменків і Вайншельбоймів, які ілюструють усю трагедію Голокосту, «Карта» з місцями пам'яті Голокосту у Бердичеві та його околицях.

До меморіального мітингу долучились Надзвичайний і Повноважний Посол Ізраїлю в Україні Джоель Ліон, Надзвичайна і Повноважна Посол Федеративної Республіки Німеччини у Києві Анке Фелдхузен, радник із політичних питань Посольства США у Києві Самуель Фонтело, заступник голови ОДА Ярослав Лагута, міський голова Василь Мазур, представники міжнародних організацій з Ізраїлю, Польщі, Німеччини, Австралії, Канади і США, представники місцевих і релігійних громад та єврейських общин, науковці й дослідники з Українського центру вивчення історії Голокосту.

Директор фонду «Меморіал убитим євреям Європи» Уве Ноймеркер зазначив: «Цим проектом Німеччина визнає свою провину щодо масового знищення євреїв у Бердичеві, в усій Україні та в усьому колишньому Радянському Союзі».

Того ж дня було відкрито меморіал на місці страти бердичівських євреїв біля села Хажин, учасники меморіальних заходів відвідали місця масових поховань жертв Голокосту навколо Бердичева.

17 вересня відбулася церемонія відкриття меморіалу поблизу селища Бараші. Вранці мешканці селища схвильовано готувалися до події. Збиралися біля автобусів учні місцевої школи. Вбралися в українські народні костюми співачки з ансамблю «Журавка». Сходилися до центру селища місцеві жителі. Далеко в полях місцевий фермер поступився частиною орендованої землі, де постав суворий і скромний меморіал. Після сумної та урочистої церемонії відбулася несподівана і до сліз хвилююча подія. Кілька стареньких жінок із навколишніх сіл наблизилися до могили й відспівали християнську поминальну службу над своїми колишніми сусідами-євреями.

Навечір того ж дня відбулися меморіальні заходи в селищі Самгородок. У полі біля могили зібралися високоповажні

Меморіал у с. Плисків

Учасники учнівського проекту в Плискові

гості, місцеві школярі, мешканці місцевої громади, очільники ОДА, а також родини тих, хто вижив у роки геноциду, представники місцевих і релігійних громад та єврейських общин, науковці й дослідники Голокосту.

18 вересня відбулися церемонії відкриття меморіалів у с. Чуків та м. Липовець. Здавалося, що усі сили зла зібралися, щоб завадити цій справі. Віяв різкий холодний вітер, гнав полями пилюку і зривав краплі дощу. Шалено хиталися дерева над могилами. Але врешті над полем засяяла райдуга, як символ перемоги добра над злом. За упокоєння душ загиблих над могилами лунала поминальна молитва — кадиш.

19 вересня став заключним у меморіальному тижні. До мітингів приєдналися чимало місцевих мешканців селищ Вахнівка та Плисків. Схвильовано слухали присутні свідчення і спогади очевидців подій та родичів загиблих.

Усі меморіали створено будівельною компанією «Захід-будцентр» за проектами архітекторів Тараса Савки, Ірини Циби й Антона Олійника. Загалом у червні та вересні 2019 р. у 12 населених пунктах України відкрито 15 меморіалів, а у рамках проекту «Захистимо пам'ять» — ознакованих меморіальних місць. Проект показав важливість шанування пам'яті загиблих, яка закликає до дії. Адже 2 тисячі місць в Україні ще чекають своїх дослідників, будівничих, представників влади та громадськості, старих і юних. Усіх, для кого уроки минулого мають значення у облаштуванні життя майбутнього.

*Ольга Педан-Слепухіна,
співкоординаторка проекту, м. Львів*

Світ, що жив, кричав і дихав, пішов у безодню...

*Їм — неоплаканим і невідспіваним...
Їм — похованим без труни й молитви...*

18 вересня 2019 р. біля Меморіалу жертвам Голокосту відбувся мітинг-реквієм «Світ, що жив, кричав і дихав, пішов у безодню...», присвячений ушануванню пам'яті єврейської громади, що проживала на території м. Рава-Руська.

Захід підготували вчителі Рава-Руської ЗОШ І–ІІІ ступенів № 2 Л. І. Кремінець, О. С. Кондзелко, І. О. Бас та учні 8-Б і 10 класів. На мітингу були присутні вчителі та учні з Волинської області.

Під час мітингу-реквієму у м. Рава-Руська

Учасники хвилиною мовчання вшанували жертв Голокосту та запалили свічки пам'яті.

Після завершення мітингу-реквієму відбулася екскурсія «Повернемо із забуття», яку провели учні 10 класу під керівництвом вчителя історії Л. І. Кремінець.

Висловлюємо подяку голові Рава-Руської міської ради п. Миколі Зіньку за надану допомогу в організації проведення заходу.

*Оксана Кондзелко,
вчителька української мови і літератури Рава-Руської ЗОШ № 2,
Жовківський район, Львівська область*

Екскурсія до Львівщини

Однією з дивовижних подорожей, яка не залишила байдужим жодного з її учасників, стала поїздка до Львівщини. 18 вересня 2019 р. учні Павловичівської ЗОШ І–ІІІ ступенів Локачинського району Волинської області дізналися про дві єврейські громади Львівщини, побувавши на екскурсії в містах Жовква й Рава-Руська. Дуже багато цікавого побачили діти під час поїздки. Відвідали замок-музей Жолкевського у м. Жовква та пройшлися екскурсією містом, яку провела пані Наталія Гурська, вчителька історії однієї з місцевих шкіл.

Під час екскурсії у м. Жовква

Під час мітингу-реквієму у м. Рава-Руська

Під час мітингу-реквієму у м. Рава-Руська

Ми дізналися правдиві історії з життя жовківських євреїв, про їхній побут і шлях самоутвердження жовківської громади. Ми отримали величезне задоволення, поринувши в атмосферу історії Жовківського штетлу.

Під час подорожі ми відкрили ще один куточок, а саме місто Рава-Руська.

Дуже емоційним було вшанування пам'яті місцевих громадян, жертв Голокосту. Цікавою та інформаційною для нас екскурсія, яку провели учні школи № 2 м. Рава Руська під керівництвом пані Люби Кременець, вчительки історії.

Історії життя Жовківського та Рава-Руського штетлів сповнені подій, які несли радість і відкриття, смуток і біль. Кожна будівля, яка залишилася з того часу, зберігає спогади, які не можна побачити, але можна відчувати.

Цей куточок Львівської землі увійшов у пам'ять і залишив сильний відбиток у серці. Адже історія єврейського народу — це особлива сторінка в нашій історії.

Наталія Дудка, заступниця директора з навчально-виховної роботи Павловичівської ЗОШ І–ІІІ ступенів Локачинського району Волинської області

Чудове місто з багатоміліонною історією. Вразила масштабність і унікальність Жовківської синагоги. Але засмутив її стан. На превеликий жаль, влада не цінує її значущість.

Під час мітингу-реквієму у м. Рава-Руська

А приємно вразило, що у музеї Жолкевського відкрито експозицію, присвячену історії єврейської громади міста. Хоча хотілося, щоб ця експозиція була наповненішою та змістовнішою. Відкриття цієї виставки свідчить про те, що люди все-таки усвідомлюють, що крім українців у місті проживали й інші національності. Адже в нашій історії немає розділеної історії різних національностей — це спільна історія нашої держави.

Богдан Мороз, учень 11 класу Павловичівської ЗОШ І–ІІІ ступенів Локачинського району Волинської області

Чудову екскурсію провели наші однолітки. Вчителю за підготовку учнів — респект!

Не сподобалося тільки одне — хуліганське ставлення до стендів, що свідчить про низьку культуру і неосвіченість тих, хто пошкодив їх.

Окрема ВЕЛИКА ПОДЯКА спонсорам за надану нам можливість побувати в цих містах.

Запрошуємо учнів Жовківської та Рава-Руської шкіл до нас на екскурсію у с. Кисилин.

Мар'яна Мачеброта, учениця 10 класу Павловичівської ЗОШ І–ІІІ ступенів Локачинського району Волинської області

ПРОЕКТ «БАБИН ЯР: ПАМ'ЯТЬ НА ТЛІ ІСТОРІЇ»

24–25 вересня 2019 р. у м. Харкові співробітники Українського центру вивчення історії Голокосту провели в КВНЗ «Харківська академія неперервної освіти» два навчально-інформаційні семінари з презентації інтерактивного збірника навчальних занять «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії. Путівник для вчителя»: один — для методистів і керівників районних і міських методичних об'єднань вчителів історії (Р(М)МО), другий — для вчителів історії та правознавства міста Харкова й області.

Ще в березні 2019 р. відбулася робоча зустріч у м. Києві щодо планування змісту регіональних семінарів в окремих обласних закладах підвищення кваліфікації педагогічних працівників, і такий інформаційний семінар було заплановано на базі Харківської академії неперервної освіти.

24 вересня зі змістом інтерактивного збірника ознайомилися і працювали методисти управління освіти та керівники районних і міських методичних об'єднань вчителів історії. Для цієї групи учасників було важливим зрозуміти актуальність поширення інформації про можливості інтерак-

тивного збірника для вчителів історії, правознавства, громадянської освіти у своїх районах, адже таким чином інформацію про нові навчальні матеріали можна поширювати для вчителів у різних районах і ОТГ Харківської області. Наступного дня, 25 вересня, вже безпосередньо вмотивовані вчителі нашої області ознайомлювалися зі структурою, змістом та можливостями інтерактивного збірника, визначалися з педагогічними умовами його використання.

Велику зацікавленість освітян області викликала дискусія, анонсована п. Віталієм Бобровим, щодо актуальності пам'яті трагедії Бабиного Яру та особливостей меморіального простору для сучасного суспільства, щодо впровадження змісту інтерактивного збірника «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії. Путівник для вчителя» у викладання шкільних курсів історії для різних вікових груп. Для більшості учасників (25 вересня у семінарі брали участь досвідчені вчителі історії) виявилися несподіваними та неочікуваними можливості роботи з поняттям «пам'ять», адже у шкільних курсах історії за чинними програмами питання «пам'яті», її збереження, впливу на різні верстви суспільства не виокремлено і тлумачиться вчителями на власний розсуд або взагалі не висвітлюється.

Директор УЦВІГ п. Анатолій Подольський наголосив, що саме індивідуальна та колективна пам'ять сприяють становленню особистої ідентичності та зберігають картини минулого, тому тепер у нашій країні та суспільстві на часі питання, зокрема, про спільну пам'ять різних етносів про події Другої світової війни, а шлях вибіркової пам'яті є злочинним, і потрібно позбуватися радянської контрольованої політики пам'яті.

Дуже дискусійними були питання щодо сприйняття сучасними учнями теми трагедії Бабиного Яру. Вчителі обговорювали, як пов'язати тему з сучасним суспільним життям та як долати стереотипи і упередження, і знаходили відповіді на ці питання, зіставляючи сучасні ілюстративні зображення і матеріали віртуальної виставки. Більшість учасників наголосували на важливості використання педагогічних прийомів емпатії у висвітленні цієї проблеми, продукування ціннісного сприйняття. Зійшлися на думці, що вчитель історії має відтворювати минуле так, як хочемо бачити своє майбутнє.

Вчителі працювали у групах із різними темами путівника, моделювали фрагменти уроків і позаурочних занять із використанням наявних в інтерактивному путівнику документальних матеріалів, фотографій, адаптували різні типи запро-

понованих завдань, прогнозували очікувані результати та реакції щодо дражливих питань.

Жоден учасник не залишився байдужим до матеріалів путівника. Дуже приємним для вчителів було те, що крім інтернет-ресурсу отримали і друковані примірники збірника навчально-методичних розробок шкільних занять на основі віртуальної виставки та документального фільму. Особливо вразила вчителів віртуальна виставка продуманістю, представленими матеріалами й методичними підходами щодо включення «експонатів» в освітній процес, а навчальна вправа «Покинута кімната» багатьох зворушила до сліз.

Вчителі зазначили, що в умовах реформування процедури підвищення кваліфікації за різними формами самоосвіти, важливими й корисними є можливості додавати власні розробки уроків, виховних занять, описи методики проведення інтерактивних вправ тощо. Розміщені власні матеріали або розробки, які можна доповнювати й редагувати, є змога оприлюднити, за умови отримання рецензії на запропоновані матеріали від фахівців УЦВІГ саме з питань змістовного наповнення.

*Людмила Дух, старша викладачка
кафедри соціально-гуманітарної освіти КВНЗ «Харківська
академія неперервної освіти»*

Думки учасників інформаційних семінарів у м. Харкові

Інтерактивний путівник для вчителя «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії» може бути цікавим для вчителів будь-якого фаху (суспільно-гуманітарного, природничого, фізико-математичного, художньо-естетичного). Кожен може знайти для себе цікавий матеріал, використовуючи віртуальну виставку та напрацьований освітній матеріал. Користування сайтом не становить труднощів, усе зрозуміло і легко для використання. Особливо приємним було спілкування з авторами путівника В. Бобровим і О. Лімоною, які спробували поєднати міжпредметні зв'язки й медіа-ресурс із цієї проблематики.

*Ж. В. Городова, вчителька історії та правознавства гімназії № 46
імені М. В. Ломоносова, м. Харків*

Була дуже інформаційно-змістовна дискусія з питань пам'яті Бабиного Яру та особливостей меморіального простору. Для мене як для вчителя було дуже цікаво працювати з

Учасники семінару

Під час дискусії

матеріалами інтерактивного путівника для вчителя «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії». По-перше, це збірник навчально-методичних розробок шкільних занять на основі віртуальної виставки та документального фільму; по-друге, різноманітна інформація зібрана і систематизована фахівцями з цієї проблематики на одному освітньому ресурсі, яку можна використовувати як в освітньому процесі, так і при підготовці виховних заходів; по-третє, використавши один із розділів «Авторам», я можу стати співавтором розробок уроків або виховних заходів; по-четверте, це дає змогу створити власну публікацію.

Як керівник методичного об'єднання вчителів історії, планую провести семінар-презентацію збірника навчальних занять «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії. Путівник для вчителя» для вчителів Мереф'янської територіальної громади».

*О. Л. Терещенко,
вчителька історії та правознавства ЗСШ № 6 м. Мерефа,
Харківська область*

Щодо путівника для вчителя хочу окремо підкреслити практичну спрямованість цього видання, яке має таку необхідну для сучасного здобувача освіти комп'ютерну підтримку. Автори посібника врахували при розробці занять відповідність чинним програмам не лише з історії України, а й зі всесвітньої історії, громадянської освіти, географії, української мови та літератури тощо. Різноманітність розробок дає можливість використовувати їх не тільки під час підготовки до уроків, а й виховних годин, позакласних заходів тощо. На мою думку, такий окремий розділ збірника, як «Теорія та практичні поради», дає можливість вчителеві швидко ознайомитися з головними напрямками видання. Автори у кожному

занятті вдало врахували вікові особливості здобувачів освіти, дуже детально описали кожен крок проведення, зазначили, де краще використати матеріали віртуальної виставки, яка присвячена Бабиному Яру. Окремо хочу зазначити стосовно джерел, які наведені у посібнику. Їх різноплановість дає можливість не лише поглибити історичні знання, а й розвивати вміння критично підходити до історичних джерел. Я рекомендую використовувати цей посібник учителям-практикам під час проведення практичних занять, підготовки до ЗНО з історії України тощо. Бажаю авторам нових творчих звершень та цікавих проєктів.

Т. С. Китиченко, викладачка Харківського державного вищого училища фізичної культури № 1

Ми мали чудову можливість отримати прекрасні збірники навчально-методичних розробок шкільних занять на основі віртуальної виставки та документального фільму, ознайомитися з інтерактивним ресурсом УЦВІГ, створити власний урок за допомогою конструктора занять. Дискусія, обмін думками дали змогу поглянути на багато речей більш об'єктивно. Інтерактивні вправи збагатили наш досвід. Семінар був цікавим, корисним, став важливим джерелом нової інформації та практичних навичок не лише у питаннях висвітлення історії ХХ століття, а й подій сьогоденної російсько-української війни. Семінар ще більше переконав мене, що ми, вчителі, несемо відповідальність перед майбутніми поколіннями за формування і збереження історичної пам'яті. «Ми відповідальні не за минуле, а за збереження пам'яті про минуле...».

Т. М. Мутазаккі, вчителька історії і правознавства Новобурлуцької школи Печенізького району Харківської області

ПРОЕКТ «ЗНЕВАЖЕНИЙ ГЕНОЦИД»

13 вересня цього року у Волинському обласному краєзнавчому музеї відбувся учительський семінар на тему долі ромів у Другій світовій війні. Ми прослухали змістовні лекції наукового співробітника Українського центру вивчення істо-

рії Голокосту Михайла Тяглого, методичні рекомендації Тетяни Сторожко – координатора молодіжного проєкту фонду «Відродження». Цікавим і насиченим було відкриття виставки. Особливо вразили виступи самих ромів – Галини Сіладі, яка прочитала власні вірші, Тетяни Логвінюк – голови громадської організації «Терне рома». Голова Волинської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури Оксана Суцук наголосила на необхідності меморіалізації місць масових розстрілів ромів, виявлених під час реалізації проєкту. Виставка «Зневажений геноцид» є цікавою з технологічного погляду, побудована таким чином, щоб на головному акцентувалася увага. Проблему показано різноманітно, з урахуванням сучасних поглядів на історію та політику національної пам'яті.

Ця сторінка Другої світової війни є малодослідженою, а тому зацікавила мене і як учителя історії, і як директора спеціальної школи, де здобувають знання діти з особливими освітніми потребами. У нашому освітньому закладі серед загальної чисельності учнів – більше ніж 50 відсотків ромів. Для групи учнів-старшокласників було організовано екскурсію. Після відвідування виставки у школі провели круглий стіл, у якому взяли участь вчителі школи та учні старших класів. Школярі ділилися своїми почуттями та думками. Особливо

Зустріч із представниками ромської громади

вражали виступи дітей-ромів, які запевняли, що були дуже здивовані, що є люди, які досліджують їхню історію. «Ми думали, що нікого не цікавимо по-доброму», «Дивно, що ми комусь потрібні», – так звучали їхні враження. Наприкінці обговорення учні отримали завдання: перебуваючи вдома на канікулах, записати на диктофон розповіді своїх батьків, дідусів, бабусь про те, що їм відомо про минуле ромів.

Специфіка педагогічної роботи із дітьми із особливими освітніми потребами не дає можливості вести серйозну дослідницьку діяльність. Проте ми і надалі розвиватимемо інтерес до цієї тематики шляхом використання особливих методичних прийомів для засвоєння цієї ще недостатньо відкритої сторінки з історії України – трагедії ромського народу в роки Другої світової війни.

*Іванна Дужик,
директорка Липлянської спеціальної школи-інтернату,
Волинська область*

«ЗНЕВАЖЕНИЙ ГЕНОЦИД»: У ЛУЦЬКУ ЕКСПОНУЮТЬ ВИСТАВКУ ПРО МАСОВІ ВБИВСТВА РОМІВ НА ВОЛИНІ

До 27 вересня у Луцьку можна було оглянути виставку, присвячену майже недослідженій історії масових вбивств ромів на території Волині. Експозиція «Зневажений геноцид» із 13 вересня діє у приміщенні Волинського краєзнавчого музею. Вона складається з 20 стендів, які містять архівні документи, сімейні світлини, розповідають особисті історії тих, кому пощастило пережити геноцид, зокрема в Камінь-Каширському, Ратнівському, Ковельському, Локачинському й Горохівському районах. Виставка – результат дослідницького проекту «Зневажений геноцид. Доля ромів у зоні окупації України під час Другої світової війни», покликаною ознайомити широку українську аудиторію з фактами геноциду ромів за часів нацизму. Організатори – німецька спілка «Освітня ініціатива з роботи заради миру» та Український центр вивчення історії Голокосту в партнерстві з Волинською обласною організацією Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Представниця Українського центру вивчення історії Голокосту Іраїда Майданець пригадала, що проект на території України реалізовували в три етапи. Протягом першого – весною 2018 р. – дослідники вивчали становище ромів під час Другої світової війни в Україні. Вони мандрували різними об-

ластями країни, де записували свідчення очевидців подій, зокрема старожилів, котрі пам'ятають масові розстріли. Загалом опрацювали понад 50 історій. У серпні–вересні 2018 р. історики, журналісти та активісти з Німеччини, Польщі, Сербії, Угорщини та України відвідували місця пам'яті геноциду та спілкувалися з ромами, котрі вижили, та членами їхніх родин. «На другому етапі не тільки досліджували свідчення очевидців-ромів або тих, хто пам'ятає події з розповідей близьких, історії очевидців-українців, а й намагалися з різних боків поглянути на ромську проблему, тому опитали і членів УПА, і представників партизанських рухів на Волині. Проблема розглядали дуже різносторонньо. Так, протягом освітньої подорожі молоді із Сербії, Угорщини, Німеччини, Польщі та України об'їхала всю країну, побувала в селі Прилуцьке Ківерцівського району, Ковелі, селі Видерте Камінь-Каширського району, де віддала шану ромам, котрих убили в роки війни під час масового розстрілу на Волині», – розповіла Іраїда Майданець.

А вже на третьому етапі дослідники працювали над пересувною виставкою, яку вперше презентують у Луцьку. Далі експозицію виставлятимуть у Музеї Другої світової війни в Києві. Також у під час проекту створили серію відеороликів, які можна переглянути в мережі, та організували методичний семінар для вчителів історії.

Як зазначив дослідник Українського центру вивчення історії Голокосту Михайло Тяглий, виставка «Зневажений геноцид» – не остаточний результат роботи проекту, адже пошук свідків і джерел вивчення масових вбивств ромів в Україні триває. «Однак матеріал, який уже вдалося зібрати, не може просто лежати в архіві чи сховищі, його треба презентувати, ним потрібно ділитися», – зазначив Михайло Тяглий. – Чому “Зневажений геноцид”? Ми довгий час шукали назву, яка, на нашу думку, адекватно відобразала б те, як зараз пам'ятають про ті історичні події і чи пам'ятають взагалі. Дослідники кажуть, що пам'ять може зберігатися в різний спосіб. Це написано і на одному зі стендів виставки. Наприклад, якщо я нащадок ромської чи єврейської родини, котра зазнала переслідувань, то, звісно, я про це не забуду і розповідатиму про це своїм дітям і внукам, тобто каналами сімейної пам'яті я передам ці знання. Але цього замало, аби про це знало навколишнє суспільство, адже сімейна пам'ять може згаснути через два-три покоління. Вона не зникне лише тоді, коли перейде з площини сімейної пам'яті в іншу, де задіяні суспільно значущі інструменти – це книги, фільми, музейні експозиції тощо».

Виступає Михайло Тяглий

Фрагмент виставки

Михайло Тяглий акцентував, що сучасне будь-якої країни може бути безпечним тільки тоді, коли одній частині суспільства не байдуже те, що відбувалося з іншими: «Тільки тоді ми зможемо побудувати таке суспільство, яке забезпечить нас від повторення минулих трагедій». Директорка Волинського краєзнавчого музею Оксана Важатко, своєю чергою, зауважила, що за весь період своєї роботи в установі не може пригадати повноцінного заходу, присвяченого геноциду ромів на Волині: «Ми кожного року запрошуємо відвідувачів, готуємо різноманітні виставки, заходи, розповідаємо про Голокост євреїв, котрий забрав 6 млн життів, про Голодомор, який забрав близько 4 млн життів, але геноцид ромів, справді, залишався зневаженим». Записати стільки свідчень очевидців і тих, хто

пам'ятає розповіді своїх рідних про масові вбивства, як наголосила Іраїда Майданець, не вдалося би без допомоги громадської організації ромів Волині «Терне рома». Її голова Тетяна Логвинюк поділилася, що має двоє відчуття, адже водночас відчуває і сум, і радість у зв'язку з реалізацією проекту та підготовкою виставки. «Зараз ми можемо донести, показати те, із яким горем стикнулися роми... Напевно, знати історію, берегти її — обов'язок кожного... Ми сьогодні досі споживаємо наслідки тих років, адже якби тоді сільські голови, пересічні громадяни не підтримували політику нацизму, зараз, можливо, не були б настільки поширені негативні стереотипи в суспільстві щодо ромів».

Джерело: <http://www.monitor-press.com>

НАУКОВІ ПОДІЇ

У ПОШУКАХ ВТРАЧЕНИХ ОБЛИЧ. ЛІТНЯ ШКОЛА З ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ У РІВНОМУ

5–9 серпня 2019 р. в Рівному відбулася літня школа «Як міста (не)пам'ятають», організована ГО «ЦСПП Мнемоніка» за підтримки фонду Розі Люксембург міністерства закордонних справ Німеччини. У заході взяли участь 20 учасників/ць із різних регіонів України: історики/ні, філософи/ні, музейні працівники/ці, громадські діячі/ки, студент(к)и. Центральна проблема школи: як і чому міста виводять на передній план одні історичні наративи й витісняють інші.

Літню школу з проблем політики пам'яті «Як міста (не)пам'ятають» ГО «ЦСПП Мнемоніка» організовує вже втретє. Місце проведення школи — Рівне — слугує чудовою ілюстрацією особливостей політики пам'яті в пострадянській і постмайданній Україні.

Як слушно зазначила учасниця школи Світлана Дудка, Рівне — місто без обличчя, і воно це обличчя активно шукає. Додам: це місто, обличчя якого, точніше, низка облич, було насильно стерте. Це стирання наївно, без дешевого сентименталізму та пафосу й тому максимально моторошно описала мешканка Рівного Хая Мусман. 17-річною дівчиною вона покинула окуповане Рівне, щоб урятуватись від Голокосту. Український переклад її мемуарів під назвою «Місто моє розстріляне» було презентовано в рамках школи.

Це стирання було потрійним: убивство (нацисти), забуття (радянська влада), байдужість (незалежна Україна). Через це в місті зустрічаються та нашаровуються один на одного різні, часто конфліктні наративи пам'яті — національний, націоналістичний, поліетнічний, радянський. У межах символічного простору міста можна натрапити на пам'ятник Симону Петлюрі на місці колишнього єврейського театру, пам'ятник Уласові Самчукові, камені спотикання жертвам нацизму, встановлені німецьким художником Понтером Демнігом, стелу, присвячену героям Радянського Союзу. Із квесту «Як читати пам'ятник?» учасники школи зробили висновок, що таке нашарування не дуже турбує мешканців міста, а в уявленнях громадян переважає кількісний підхід до організації символічного простору пам'яті: варто додати ще декілька пам'ятників, і проблему буде вирішено. Самі ж міста пам'яті, на думку рівнян, мають бути радше пафосного, монументального вигляду. Ось чому більшість опитаних не помічає каменів спотикання.

Як зауважив у своїй лекції керівник ГО «Мнемоніка» Максим Гон, із панівних наративів символічного простору Рівного стираються травматичні та незручні теми, які деконструють україноцентричну версію історії і Рівного, і України. Зо-

крема, в літературному музеї Уласа Самчука ви не знайдете згадки про пропагандистський характер газети «Волинь», у якій цей «Гомер ХХ століття» (за висловом екскурсовода, таке високе звання письменникові присудив народ) працював редактором у роки нацистської окупації. Та й у самого українського письменника в автобіографічній прозі немає згадок про Голокост. Ще один промовистий приклад: дискредитація місцевими ЗМІ проекту пам'ятника польській поетесі Зузанні Гінчанці як «порнографічного».

Це замовчування пам'яті міста має характер бриколажу, в якому не бачать суперечності між розташованими поруч пам'ятником Нілові Хасевичу та майбутнім пам'ятником Тарасові Бульбі-Боровцю чи двома меморіальними місцями, встановленими конкуруючими націоналістичними силами, присвяченими одній події — розстрілу восьми вояків УПА, двоє з яких були причетні до Голокосту рівненських євреїв. Чи варто додавати, що на жодному з цих двох місць не знайдеш згадки про це? Як і на плиті в урочищі Сосонки, де жертвами «фашистів» є абстрактні «діти, жінки, старики», але не євреї. Доля пам'яті про розстріл у Сосонках також доволі показова: вперше жертв геноциду було вшановано вже в 1945 р., проте меморіал в урочищі встановлено за ініціативи рівненського міськкому партії лише на початку 1990-х. Нині навколо цього місця пам'яті планують побудувати котеджне містечко, що наштовхує на аналогію долі Сосонки (третього за масштабами розстрілів євреїв місця в Україні) з Бабиним Яром.

Ця ситуація була тлом для дискусій на заняттях учасників літньої школи. Серед ключових проблем порушували такі:

- чому в екстазі боротьби з ворогом ми відмовляємось від власного минулого, перетворюючи його на чорну діру або серію «окупацій» (історик і публіцист В. Расевич);
- чому декомунізацію часто проводять радянськими ж методами, і вона перетворюється на фарс, а шкільна та академічна версії української історії застрягли у жертвній

парадигмі «державотворення» XIX століття (дискусія з істориком Г. Касьяновим);

- як місто записує та стирає пам'ять на тілі власного простору та яким чином знайти золоту середину між сакралізацією місць пам'яті та споживацько-туристичним (феномен «Лолокосту») ставленням до них (соціологиня А. Петренко-Лисак);
- чому Голокост є універсальним маркером колективної пам'яті та громадянською релігією ЄС та чи існує небезпека «конкуренції жертв» (В. Склокін).

Головне питання, яке залишила по собі літня школа: як упоратися із власною пам'яттю так, щоб допустити в неї Іншого — не чужого, ворожого Іншого, а свого, «далекого близького» (за висловом філософа В. Єрмоленка)?

Сьогодні це питання виходить за межі фахової компетенції істориків чи працівників музейної сфери, це питання ідентичності України, адже, за спостереженням В. Нахмановича, ключові меморіальні місця нашої держави (Бабин Яр, музей Майдану, меморіал Голодомору) перебувають в однаково підвішеному стані. Зрештою, як і саме українське суспільство — між спотвореною пам'яттю та солодкою амнезією, спільним символічним простором і палімпсестом конфліктних наративів, моно- та поліетнічними версіями української історії. Остання дилема особливо болюча, адже, раціоналізуючи станом війни редукацію історії України до історії українського народу, ми позбавляємо голосу наших інших: поляків, євреїв, кримських татар. На жаль, ця тенденція домінує у державному підході до політики пам'яті, який полягає в тому, щоб самоусунутись від травматичних тем «неукраїнців» України. Це проілюстрував документальний фільм «Бабин Яр: в пошуках пам'яті», презентований В. Нахмановичем, у якому держава діє за принципом «дозволимо євреям щось побудувати на місці Бабиного Яру, а самі не будемо заважати». І якщо ця підвищеність породжує байдужість до жертв, то чи не є ми свідками/учасниками символічного злочину, що триває?

Олександр Воронюк, філософ, історик
Джерело: <http://uamoderna.com>

5–9 серпня 2019 р. у м. Рівне проходила літня школа, присвячена проблемам і перспективам політики пам'яті в Україні в контексті урбаністичних студій. Ініціатором заходу виступила громадська організація «Центр студій політики пам'яті та публічної історії “Мнемоніка”» за підтримки фонду «RosaLuxemburgStiftung». У форумі взяли участь близько 20 учасників із різних міст і регіонів України, було запрошено лекторів, студії яких віддзеркалюють сучасні тенденції європейських пошуків у галузі урбаністики та політики пам'яті. Проблемно-тематичний задум літньої школи «Як міста (не) пам'ятають» втілювався у канві розробки моделі пам'яті сучасного міста, на прикладі Рівного в ракурсі його полікультурної та багатоконфесійної матриці першої половини XX ст. та її відображення у символічному просторі. Програму літньої школи було розподілено на п'ять тематичних блоків, кожен з яких реалізовувався протягом одного дня. Хоча кожен із цих блоків був присвячений окремому напрямку наукового пошуку, їх доцільність і взаємопов'язаність давали можливість розвитку нових дослідницьких питань, рефлексій. Вдалим кроком організаторів окресленого форуму було включення до програми школи не лише теоретичних лекційних занять, а й масиву проблемно-практичних заходів, які допомагали «від-

чути» міську специфіку Рівного й «прочитати» закодовані сюжети символічного простору. Під час першого блоку, що мав назву «Символічний простір міст у дилемах (не)пам'яті», відбулись знайомство і презентація дослідницьких зацікавлень учасників школи. Не менш важливою у контексті початку роботи літньої школи була лекція В. Расевича «Як і про що (не) пам'ятають нові мешканці старого міста». Науковець на прикладі Львова здійснив спробу концептуалізувати культуру пам'яті львів'ян, окреслити коло її носіїв, проявити «вибіркове» ставлення мешканців міста до ключових загальноісторичних проблем, обговорити «по гарячих слідах» функціонування нинішніх комеморативних практик у місті. Заключним етапом першого дня була екскурсія по місту Рівному. Треба нагадати, що Рівне було майже повністю знищене як у людському капіталі, так й інфраструктурному потенціалі під час Другої світової війни. З огляду на це, така екскурсія стала можливою на основі реконструкції місцевими ученими «місць пам'яті», які заново почали маркувати символічний простір.

Певною «родзинкою» екскурсії можна вважати включення до її об'єктів сучасних пам'ятників, їх первинне сприйняття мешканцями та науковцями, спроби визначення їхньої ролі у культурному ландшафті Рівного. Другий тематичний блок «Конкуруючі метанаративи та інклюзивні підходи у формуванні меморіального простору міст» був присвячений питанням декомунізації та містифікації у баченні Г. Касьянова. Цікавим для учасників семінару були тренінг із опрацювання світлин на календарі «Полікультурне Рівне» та екскурсія до «каменів спотикання» як особливих маркерів культури пам'яті єврейської та української громад у символічному просторі міста. Одним із важливих напрямів роботи Центру «Мнемоніка» як організатора літньої школи є підготовка документальних фільмів різних форматів про (не)відомих діячів міста й реконструкції для широкого загалу «забутих» сюжетів історичної пам'яті. Документальні кінострічки можна вважати певним узагальненим «продуктом» наукового пошуку працівників Центру за час його існування (з 2016 р.).

Під час третього тематичного блоку «Вшанування пам'яті жертв геноцидів у міських меморіальних ландшафтах» було репрезентовано досвід Петра Долганова та Віталія Нахмановича. Розробка полікультурної культури пам'яті Рівного передбачає включення загалу об'єктів до топографічної мапи міста, проведення тематичних аналогій з іншими локаціями. Саме таку мету мали екскурсійні виїзди до урочища «Сосонки» поблизу Рівного та с. Великі Межирічі (містечка в першій половині XX ст.) як місць розстрілу рівненських євреїв упродовж Другої світової війни, специфіки увіковічення пам'яті

Учасники літньої школи

загиблих сьогодні. Водночас, під час цього виїзду було репрезентовано проблемні аспекти культурної пам'яті польської громади Рівненщини, зокрема на прикладі костьолу Святого Антонія та палацу Стецьких у Великих Межирічах.

Четвертий тематичний блок «Монументи та меморіальні комплекси в культурі пам'яті міст» охопив питання сучасного функціонування символічного простору українських та європейських міст. Зокрема, соціологиня А. Петренко-Лисак на матеріалах міста Києва презентувала візуальні коди пам'яті, ґрунтуючись на прикладах вуличної навігації, топономіки та системи дизайну міста. На основі попереднього теоретичного ознайомлення було організовано прикладне заняття «Читаючи пам'ятник». Учасникам школи було запропоновано, ґрунтуючись на методичних матеріалах, здійснити аналіз міських

монументів із залученням усного нарративу місцевих мешканців щодо обізнаності та особистої думки про досліджувані об'єкти.

Під час п'ятого тематичного блоку «Музеї як суб'єкти формування колективної пам'яті» учасники прослухали лекцію В. Склокіна та відвідали літературний музей У. Самчука. Насамкінець скажу, що проведення літньої школи як одного з ефективних форматів наукової комунікації є як ніколи на часі. Особливо це стосується проблем культури пам'яті, політики пам'яті в Україні та їх сприйняття/рефлексування широкими верствами населення.

Михайло Скрипка, вчитель історії Жовківської ЗОШ I–III ступенів № 2, Жовківський район Львівської області

ОСВІТНІЙ КУРС

«ГЕНОЦИД ЄВРЕЇВ ЄВРОПИ: ІСТОРИЧНА ПЕРСПЕКТИВА ТА ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ»

(семінар у Берліні)

8–12 вересня 2019 р. у Берліні відбувся другий етап щорічного освітнього курсу УЦВІГ для молодих науковців, викладачів і дослідників культури пам'яті.

Після дводенного семінару в Києві у червні під час вересневої подорожі до Берліна учасники курсу мали змогу ознайомитися із меморіальними та освітніми практиками, пов'язаними із історією нацизму та вшануванням пам'яті жертв Голокосту у Німеччині.

Серед місць, які відвідала група, – Меморіал убитим євреям Європи, пам'ятники різним групам жертв навколо нього, пам'ятники на колії вокзалу Грунелд, звідки відбувалася депортація євреїв до таборів смерті в роки нацизму. Крім цього, учасники відвідали музейний простір «Топографія терору» на місці колишньої будівлі Гестапо.

У програмі курсу були також воркшопи, проведені у «Будинку Ванзейської конференції»: «Чому історія націонал-соціалізму і Голокосту вчить нас сьогодні?» доктора Вольфа Кайзера та «Фотографія як історичне джерело» Кристофа Кройцмюллера. Серед важливих освітніх практик, пов'язаних із темою Голокосту, варто відзначити відвідування простору

толерантності та взаємоповаги 7x jung та інтерактивну зустріч «Спадковість пам'яті – націонал-соціалізм серед різних поколінь», проведену Мариною Чернівскі.

Освітню подорож до Берліна для учасників курсу профінансував та організував «Будинок Ванзейської конференції». Особливу подяку за створення цікавої та насиченої програми для учасників Український центр вивчення історії Голокосту висловлює асистентці освітніх проєктів «Будинку Ванзейської конференції» Тетяні Маникіній. До вашої уваги відгуки учасників освітнього курсу.

Зустріч у Берліні була справді неймовірною! Але враження від міста складають окремі люди, і такою вражаючою людиною для мене стала Тетяна Маникіна зі своєю широкою усмішкою і надзвичайно цікавими екскурсіями. Всі історії були як окремі епізоди, що в результаті склалися у цілісну картинку. Неабияке враження на мене справив музей Отто Вайдта і його життєвий шлях – шлях людини, яка попри небезпеку для себе і своєї родини змогла боротися і захищати інших. Ще один пам'ятник – «Залишена кімната», що розташований серед жилих кварталів, – має глибоке смислове навантаження, змушує замислитися і поринути в атмосферу людей, які поспіхом залишали свій дім. Усі ці пам'ятки є гарним прикладом меморіалізації пам'яті через окремо взяті життєві історії.

Ще одним захопливим моментом у нашому семінарі були воркшопи Сабе Вунш і Марини Чернівскі. Сабе показала нам, як через доволі прості речі (мило, шоколад і телефон) можна порушувати складні питання історії Голокосту, особливо у процесі роботи з дитячою аудиторією. Марина ж змогла через вправу зі скринькою достукатися до наших сердець і особистих історій і кризь призму почуттів поєднати їх із тематикою Голокосту. Одним із найважчих моментів берлінської подорожі стало відвідування Меморіалу убитим євреям Європи. Він примушує нас замислитися про трагічність подій Голокосту, переосмислити їх, навіть небачені відчуття само-

Учасники освітнього курсу

тності і страху, можливо, саме такі емоції, які відчували євреї, ідучи на смерть. Загалом після подорожі до Берліна у мене залишилися позитивні емоції, але й багато неоднозначних думок і висновків: не завжди треба вносити зміни в місце пам'яті, іноді змін потребує свідомість людей.

*Олена Савицька,
викладачка історії, м. Вознесенськ, Миколаївська область*

Історики підкреслюють, що відважитись розповісти про досвід Голокосту — це складний процес. Неодноразово наголошують, що історії людей, які пережили Голокост, і очевидців цієї страшної частини життя дещо завуалізовані, написані «гарним пером», і тому гублять усю сутність і жах прожитого задля «поетичного звучання літературного тексту».

Джеймс Янг стверджує, що відтворення та інтерпретація Шоа не дає абсолютного і об'єктивного образу Голокосту (James E. Young. *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*. — Yale University Press., 1994). Це пов'язане з різними контекстами — історичним, релігійним, ідеологічним, мовним тощо. Він зазначає, що наслідки Шоа в літературному тексті з'являються не тільки *post factum*, але і від початку та протягом усього часу. Прикладом може слугувати «Щоденник з гетто в Лодзі», написаний Ривкою Ліпшиц (Rywka Lipszyc "Dziennik z getta łódzkiego". — Austeria, 2014), знайдений весною 1945 р. в руїнах крематорію в Аушвіці-Біркенау, а також «Щоденник Анни Франк», щодо правдивості якого досі точаться дискусії.

Є ще один аспект: наскільки правдивим є розповідь, написана під впливом різних чинників, в тому числі голоду, малолітньою дитиною?

Історія літератури, як і інші дисципліни, котрі займаються описом тогочасних подій, дбає передусім про пам'ять. Літературні твори, написані в Польщі та Україні, становлять велику частину світової літератури про Голокосту. Те, що ми знаємо про Шоа, ми завдячуємо людям, котрі вижили.

«Голокост, описаний у літературі, — це варварство, але, з іншого боку, неморальним є не писати про Голокост», — зауважує Теодор Адорно. Хоча жодне свідчення не може дати об'єктивного опису.

Мистецтво не може про це забути, не може мовчати. Одним із пам'ятників, що промовляє до людей і показує увесь біль Голокосту, є Меморіал убитим євреям Європи, розташо-

ваний у Берліні. Завдяки Українському центру вивчення історії Голокосту, я змогла побачити велич цих стел. Це 2711 бетонних блоків, кожен із яких символізує одну сторінку з Талмуду. На мою думку, це немов бібліотека під відкритим небом, доступна для всіх і кожного, з нескінченною кількістю книжкових полиць, яка закликає досліджувати літературу Голокосту, не забувати, пам'ятати. Література показує різний досвід і перспективу погляду на Голокост. Це прожиті дні, місяці, роки тих, хто був у самому пеклі, і тих, кому долею судилося бути свідками цих жахів.

Завданням вчителя є допомогти зрозуміти масштаби трагедії і навчити відповідальності, навчити жити гідно, щоб цього в майбутньому ніколи не трапилось. Адже діяльність педагога базується на гуманістичних принципах: взаємна любов, повага, бажання дати дитині свободу бути тим, ким вона є, розуміння дитячих почуттів і мрій.

Висловлюю щирю подяку Українському центру вивчення історії Голокосту (м. Київ) і Меморіальному комплексу «Будинок Ванзейської конференції» (м. Берлін) за участь в освітньому курсі «Геноцид євреїв Європи: історична перспектива та підходи до вивчення». Вкотре переконалась, що вивчення історії Голокосту через призму літератури можливе. Ба більше, потрібне, оскільки в ній описана глибинна історія народу, яка лежить на «книжкових полицях» там, у Берліні, й чекає, коли учні візьмуть до рук і почнуть читати...

*Мар'яна Тарчанин,
викладачка, м. Дрогобич, Львівська область*

Випробовування «толерантністю»

Освітня подорож до Берліна була реалізацією моєї багаторічної мрії. І, як усе довгоочікуване, принесла відповіді на непередбачені запитання...

Мене, молоду (за європейськими стандартами) українську жінку завжди цікавило, куди поділися неодружені тридцятирічні чоловіки? Виявляється, вони сидять у літаку Київ — Берлін. Хлопці не дадуть загубитися в «українському» Берліні, чемно притримують двері й нагадують про те, як їм самотньо на чужині. Свою німецьку нетиповість Берлін виявляє вже в аеропорту. Рухаючись переходом, ти натрапляєш на купи сміття і написи на стінах, і лише вказівки німецькою з гучномовця приводять до тями, ви все ж таки в столиці. В головному місті держави, що пережила політику «чотирьох Д», через радикальну спробу повернутися до «німецькості». На сучасному етапі Берлін на німецьке місто не схожий, радше на Вавилон: обслуговуючий персонал — вихідці зі Сходу, собак вигулюють юнаки у штанах із символікою української збірної з футболу. До місць пам'яті приводять або іноземних туристів, або школярів, серед яких знов впадає в очі нове покоління галасливих чорнявих німців. І на цих поверхневих етапах усе видається взірцевим для наслідування. Всі один одного поважають. Поки не потрапляєш до берлінської синагоги, з поліцейськими навколо. І здавалося б, звичайний засіб превентивної безпеки, поки не почуєш повідомлення про теракт у німецькому місті Галлі, вчинений на єврейське свято Йом Кіпур 10 жовтня 2019 р. молодим праворадикалом. Мотиви, схожі на події недалекого минулого, причини, здається, також. Але чому за зникнення «німецькості» знов відповідальні євреї? Порефлексувати над цим запитанням допомогла ремарка Марини Чернівські, висловлена під час лекції на тему «Спадковість пам'яті — націонал-соціалізм серед різних

Під час роботи в «Будинку Ванзейської конференції»

Місця пам'яті в Берліні

покоління» у Берліні. Після чергової доповіді про запобігання повторенню Голокосту, слухач звернувся до лектора з заявою: «Я ненавиджу євреїв. Бо я ненавиджу війну. Гітлер її розв'язав через євреїв»... Такий логічний ланцюжок небезпідставний, враховуючи парадигму висвітлення у культурно-освітньому просторі проблеми війни та геноциду. Рефлексія суто на національному факторі, причому лише єврейському, з відкиданням комплексного погляду на причини війни не вирішує проблеми толерантності, а скоріше створить викривлене уявлення про минуле, а через нього — ставлення до сучасного.

Марія Пархоменко, викладачка, м. Харків

Поїздка 8–12 вересня видалась насиченою. З першого ж дня ми мали змогу ознайомитися з містом із чудовою екскурсивною Тетяною. Берліном різним. Формальним і неформальним. З офіційними пам'ятками й тим, як люди пам'ятають на власному досвіді. Мати змогу побачити процес зсередини є безцінним досвідом. Ми ознайомилися з культурою пам'яті міста, що ще не так давно розділяла стіна. Нині ці стіни є лише між сьогоднішнім сучасних берлінців і їхнім жахливим минулим. Про це зазначає російськомовний екскурсовод у Музеї Терору, те саме розповідає мені двадцятирічна місцева дівчина у неформальній розмові. Як культура вини переросла у культуру забуття?

Це запитання відсилає нас до заняття психологині Марини Чернівські, яка присвячує свою діяльність зв'язку минулого і теперішнього, впливу минулих травматичних досвідів і їх передаванню (або намаганням відректися) через покоління. Перлиною поїздки для мене став 7x jungen, що в екологічній формі та у безпечному просторі розповідає дітям про Голо-

Місця пам'яті в Берліні

кост. Без страшних картинок, залякування, закликів до провини. А розвиваючи емпатію та культуру обстоювання прав людини і запобігання різним формам дискримінації. Цей досвід хотілось б колись застосувати і в Україні, адже ці теми актуальні всюди.

Практикуми давали нам змогу думати, рефлексувати, досліджувати. Це була творча подорож, сповнена рефлексій, і це цілком заслуга організаторів і запрошених лекторів. Дуже дякую за цю можливість зануритись у подібний контекст і за досвід, який вплине на моє професійне майбутнє.

*Анастасія Чеботарьова,
студентка КНУ ім. Т. Г. Шевченка, м. Київ*

Як вчитель історії я отримала неоціненний досвід роботи. Я побачила, як можна просто та ненав'язливо говорити про теми дискримінації та толерантності, як, здавалося б, прості речі (шоколад, мило, телефон) можуть стати головними героями історії, в яку ми потрапляємо (простір толерантності та взаємоповаги 7x jung). Крім того, тема «Фотографія як історичне джерело» від Кристофа Кройцмюллера для мене також стала відкриттям, бо я навіть і не уявляла, що можна дивитись під такими різними кутами на історичне фото. А сама атмосфера «Будинку Ванзейської конференції», де було вирішено «єврейське питання», довгий час навіювала одне й те саме: «Невже я дійсно тут, де творилася історія?». Не можна не згадати музейний простір «Топографія Терору» на місці колишньої будівлі Гестапо. Перш за все, мене вразило, скільки молоді було в залі музею, по-друге, як екскурсовод вдало добирає питання та спілкується з аудиторією, залишаючи простір для різних думок. Незабутньою стала зустріч з чарівною жінкою Мариною Чернівські, яка не тільки порушила тему спадковості пам'яті, а й змогла достукатись до серця кожного.

Підсумовуючи, скажу, що ця освітня подорож змусила мене переглянути свої погляди на навчання та виховання дітей. Бо дуже часто ми говоримо, що діти повинні, мають знати, виконати і т. д., забуваючи про душу, емоції, відчуття, через які можна багато чого розповісти, донести дітям, і ці знання дійсно залишаться з ними назавжди.

*Марина Мегельбей, учителька історії, смт Велика Новосілка,
Великоновосілівський район Донецької області*

НОВІ ВИДАННЯ ЦЕНТРУ

У рамках проекту «Захистимо пам'ять» Український центр вивчення історії Голокосту за підтримки берлінського Фонду «Меморіал убитим євреям Європи» упродовж 2019 р. видав історичні брошури про місця проекту на теренах Житомирської і Вінницької областей, де були встановлені меморіали жертвам Голокосту і геноциду ромів. Дослідження ґрунтуються на джерелах з українських і закордонних архівів, науковій літературі й матеріалах приватних колекцій. Авторський колектив усіх брошур – це українські й німецькі дослідники, що спеціалізуються на вивченні історії Другої світової війни, історії Голокосту, німецької окупації країн Східної Європи. Керівниками, авторами-упорядниками цього творчого колективу були Рей Брандон і Михайло Тяглий. Було видано загалом 12 таких брошур, кожна з них присвячена історії життя і загибелі єврейської громади того чи іншого місця на теренах Житомирської і Вінницької областей України. Повні тексти всіх брошур доступні на сайті УЦВІГ: www.holocaust.kiev.ua.

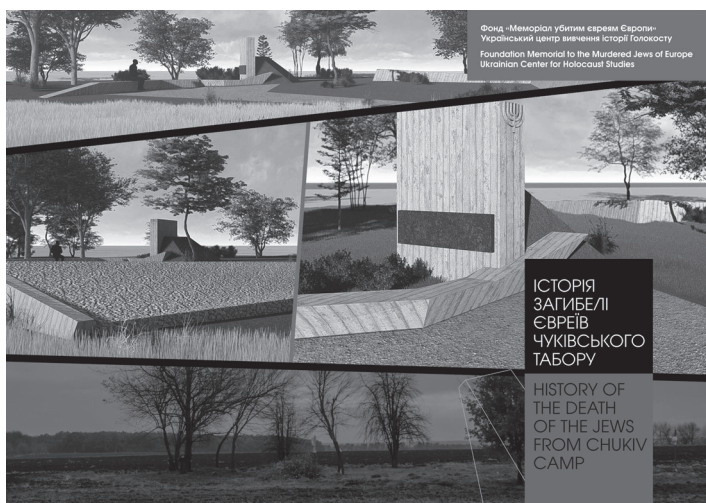
Голокост у Бердичеві і пам'ять про нього

Бараши. Життя та загибель єврейської громади

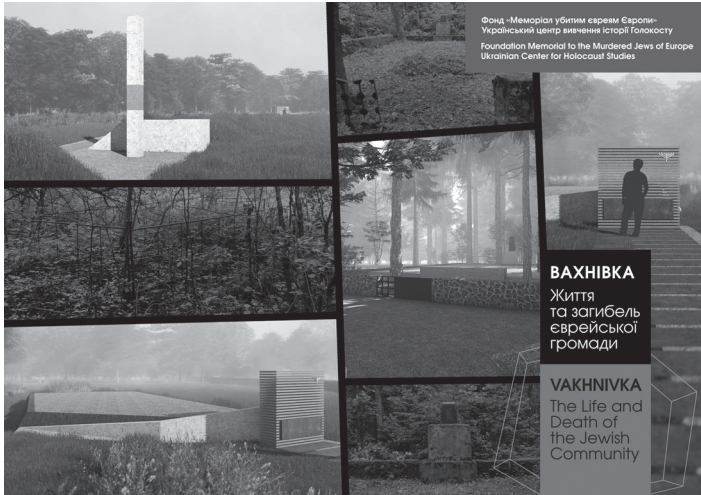
Липовець. Життя та загибель єврейської громади

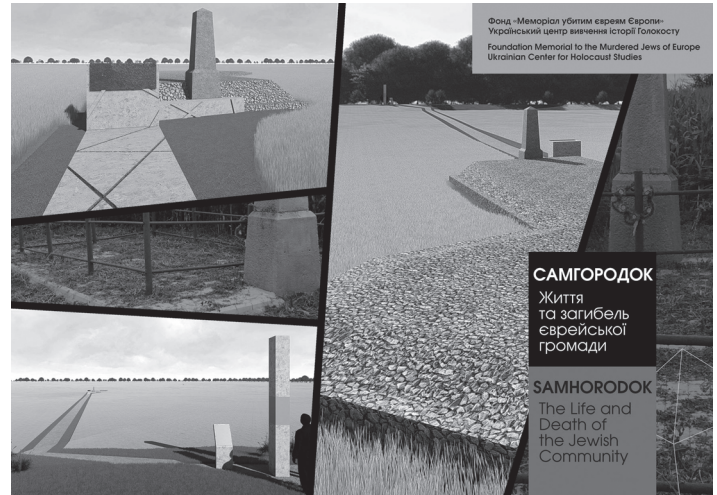
Історія загибелі євреїв Чуківського табору

Плисків. Життя та загибель єврейської громади

Вахнівкa. Життя та загибель єврейської громади

Самгородок. Життя та загибель єврейської громади

МЕТОДИЧНІ РОЗРОБКИ

ТРАДИЦІЇ СВЯТКУВАННЯ НОВОГО РОКУ В РІЗНИХ КРАЇНАХ

Завдання:

- поглибити знання учнів про звичаї та традиції інших релігій світу;
 - розвинути навички командної гри;
 - розвинути уяву та творче мислення школярів.
- Кількість учасників:** 12 учнів середньої ланки.
Час: до 40 хвилин.
Матеріали: яблука, мед, хліб, пшениця, квіти, хлопавки.

Рекомендації для вчителя:

- об'єднати дітей у групи;
- роздати тексти матеріалів;
- сформулювати завдання: підготувати демонстрацію святкування Нового року у країні (попередньо визначивши країну);
- кожна із груп представляє своє дійство.

Після завершення роботи необхідно з'ясувати:

- що сподобалося, а що не сподобалося учням у святкуванні Нового року?
- які особливості святкування Нового року вони вважають релігійними, а які світськими?
- чи згодні вони з тим, що кожен має право святкувати свята, як прийнято в його сім'ї?

Завдання:

Чи сподобалося Вам святкувати Новий рік не так, як завжди? Можна навести приклади святкування у різних країнах, але головне, щоб вони різнилися традиційним (переважною більшістю) віросповіданням.

Приклад 1

В Ізраїлі Новий рік – Рош ха-Шана – настає зазвичай у вересні. Він святкується протягом двох днів: 1 і 2 числа

місяця тишрей – першого осіннього місяця за місячно-сонячним календарем. Як і всі єврейські дати, Рош ха-Шана настає ввечері після заходу сонця. У багатьох сферах життя Ізраїль починає свій рік у Рош ха-Шана. Новорічні привітання в Ізраїлі відправляють перед Рош ха-Шана, а не в останніх числах грудня, як це прийнято в західних країнах.

Приклад 2

В Японії Новий рік – одне з найпопулярніших свят у країні, він починається 1 січня, а новорічні свята відзначають зазвичай з 29 грудня по 3 січня. Багато японців у цей час їдуть до рідних місць, відвідують місцеві храми. Однією з найяскравіших деталей оздоблення японського житла перед Новим роком є «кадомацу» – квітова композиція, в якій є сосна, символ довголіття і витривалості. Ось уже понад тисячу років про настання Нового року сповіщають 108 ударів дзвонів, що долинали опівночі з усіх храмів. Згідно з буддистськими віруваннями, людину обтяжують 108 турбот, і вважається, що з останнім ударом дзвону зникають всі неприємності. Найголовніше для японців – це розсміятися у першу секунду Нового року: тоді щастя буде супроводжувати їх весь рік.

Приклад 3

У Китаї зустріч Нового року відбувається під час молодого місяця в кінці січня – на початку лютого. По вулицях рухаються процесії, люди тримають у руках ліхтарі. Їх запалюють, освітлюючи шлях у Новий рік. Щоб не пускати злих духів у Новий рік, китайці відлякують їх хлопавками і петардами, заклеюють вікна і двері папером. Китайський Новий рік відзначається за місячним календарем, а тому не має

фіксованої дати: з 21 січня до 20 лютого. Зустріч Нового року в Китаї розтягується на кілька днів, кожен з яких має суворі ритуали. Так, у перший день китайці поминають покійних предків і підносять хвалу богам за здоров'я живих родичів. Другий день Нового року – це час, коли заміжні дочки обов'язково приходять відвідати своїх батьків. Причому, якщо дівчина нещодавно вийшла заміж, молодий чоловік зобов'язаний прийти в гості разом з нею і принести подарунки новим родичам. На третій день, як вважають, миші видають заміж своїх дочок. Тому лягти спати треба раніше, щоб не заважати проведенню мишачих весільних церемоній. Починаючи з четвертого дня, святкування Нового року йде на спад. Після полудня господині готують спеціальну їжу, якою вітають повернення кухонного бога.

*Тетяна Завалко, ЧНУ ім. Б. Хмельницького,
м. Черкаси*

АНОНС НАСТУПНОГО НОМЕРА

1. Освітній курс «Геноцид євреїв Європи: історична перспектива та підходи до вивчення». Семінар у Києві (листопад 2019 р.).
2. Проект «Захистимо пам'ять» (жовтень 2019 р.).
3. Навчальний семінар з історії Голокосту і прав людини (листопад 2019 р.).
4. Щорічний семінар-подорож «Історія Голокосту в Україні і Польщі» (Львів–Люблін, грудень 2019 р.).
5. Нові видання Центру.
6. Методичні розробки.
7. Новини бібліотеки Центру.

Адреса редакції:
Український центр вивчення історії Голокосту
вул. Генерала Алмазова, 8, оф. 109
01011, Київ-11, Україна
Тел./факс: +38 (044) 285-90-30
www.holocaust.kiev.ua
e-mail: uhcenter@holocaust.kiev.ua

Редакційна колегія:
Любов Кремінець
Олена Пазюк
Анатолій Подольський

Дизайн, комп'ютерна верстка:
Марина Кулікова

Видруковано:
ФОП Козлов О. М.
м. Київ, 03170, бул. Романа Ролана, 13Г
тел./факс: +38 (044) 206-46-20
Наклад 700 прим.